З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

(ВӘСАИТ)

I һиссә

В. И. Ленин адына АПИ

Бакы 1982

АЗӘРБАЈҸАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
В. И. ЛЕНИН АДЫНА
ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

Мәктәбәгәдәр тәрбијә факултәси тәләбәләри үчүн тәдрис вәсаити

I һиссә

В. И Ленин адына АПИ-нин елми советинин гәрары илә чап олунур.

Бакы — 1982

МҮӘЛЛИФДӘН

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәктәбәгәдәр тәрбијә факүлтәси тәләбәләри педагокика вә психолокија үзрә ихтисас газанырлар. Бу факүлтәдә «Ушаг психолокија»сы кими ихтисас курсу тәдрис едилир. Факүлтәнин Азәрбајчан дилиндә тәһсил алан әјани вә гијаби бөлмәләри үчүн ушаг психолокијасы курсу үзрә ана дилиндә һеч бир дәрслик, дәрс вәсаити јохдур. Белә бир вәзијјәт тәләбәләрин јүксәк кејфијјәтли билик газанмаларында мүәјјән чәтинлик јаратмаја билмәз.

Бу чәтинлији нәзәрә алараг јаш вә педагожи психолокија кафедрасы ушаг психолокијасы үзрә Азәрбајчан дилиндә вәсаит һазырламышдыр. Һазырланан вәсаит 15 чап вәрәги һәчминдәдир. Вәсаитин һәр бири беш чап вәрәги һәчминдә олмагла үч һиссәдә нәшр едиләчәкдир.

Охучулар I һиссәдә ушаг психолокијасынын мөвзусу, принсипләри, әһәмијјәти, ушаг психолокијасы елминин гыса тарихи вә тәдгигат методлары, инкишаф проблеми, ушаглығын дөврләшмәси вә инкишаф мәрһәләләри, һәмчинин чағалыг дөврүнүн психоложи хүсусијјәтләри кими ән чох ихтисас характери дашыјан материалларла таныш олачаглар.

Вәсаит јазыларкән совет психологларынын тәдгигат материалларындан кениш истифадә едилмишдир.

Вәсаитдә нәзәрдән гачан нөгсан вә чатышмамазлыглар барәсиндә фикрини нәшријјата вә кафедраја билдирән јолдашлара мүәллиф габагчадан өз миннәтдарлығыны билдирир.

Елми редактор: дос. **Г. Е. ӘЗИМОВ**

Рә'јчиләр:

проф. **М. Ә. ҺӘМЗӘЈЕВ**
дос. **Т. МУСТАФАЈЕВ**

I ФӘСИЛ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫНЫН МӨВЗУСУ

I. УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫНЫН МӨВЗУСУ, ПРИНСИПЛӘРИ ВӘ ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Ушаг психолокијасынын мөвзусу ушағын психи инкишафынын ганунларыдыр. Ушаг психолокијасы ушагларын ајры-ајры психи просесләрин (дујғулары, гаврајышлары, тәфәккүрү, һафизәни, тәхәјјүлү) һисси вә ирадi просесләрини вә онларын мүхтәлиф фәалијјәтләрини (ојун, тә'лим, әмәк) һәмчинин ушағын шәхсијјәтини там шәкилдә вә онун инкишафы просесиндә өјрәнир.

Психолокијанын бир елм кими инкишафы илә әлагәдар хүсуси психоложи тәдгигат тәләб едән проблемләрин миғдары ардычыл олараг чохалды. Буна көрә дә елмин мүхтәлиф саһәләри мејдана чыхды. Белә ки, педагожи психолокија, ушаг психолокијасы, тибб психолокијасы, мәһкәмә психолокијасы, идман психолокијасы вә с. кими психолокија саһәләри јаранды. Психолокија елминин һәр бир саһәси о чүмләдән ушаг психолокијасы, үмуми психолокијанын методоложи әсасыны тәшкил едән принсипләри, әсас нәзәри фикирләри сахламышдыр. Лакин ушаг психикасынын инкишафы ушаг психолокијасынын хүсуси вәзифәсини тәшкил едән даһа хүсуси ганунларын тә'сиринә табе едилмишдир. Алимләр, ушаг психолокијасы нүмајәндәләри ушағын инкишафынын бү хүсуси ганунларынын тәдгигиндә өз гүввәләрини бу саһәјә јөнәлдирләр.

Үмуми психолокијанын бир саһәси олмагла, ушаг психолокијасы инсанын психи фәалијјәтинин ганунлары һаггындакы елмин методоложи әсасыны тәшкил едән үмуми принсипләр әсасында гурулур.

Ушаг психолокијасынын методоложи әсасыны тәшкил

едән бир сыра принсипләр вардыр. Онлар ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Марксист-ленинчи фәлсәфә психикаја харичи аләмин ин'икасы кими бахыр. «...биздән харичдә вә биздән асылы олмадан предметләр, шејләр, чисимләр мөвчуддур вә бизим дујғуларымыз харичи аләмин сурәтләридир»[1].

Ушаг психолокијасынын вәзифәси әксетдирмә фәалијјәтинин хүсусијјәтләрини, онларын ушаг һәјатынын мүхтәлиф јаш дөврләриндә инкишафыны өјрәнмәкдән ибарәтдир.

2. Марксист-ленинчи фәлсәфә тәсдиг едир ки, психиканын әсасында али синир фәалијјәти дурур, јә'ни бејинин, һисс органларынын, бүтүн синир системинин фәалијјәти дурур.

Ушаг психикасынын хүсусијјәтләрини изаһ едәркән физики вә психи принсипләрин вәһдәти һәјата кечирилир. И. М. Сеченов «Баш бејинин рефлексләри», адлы әсәриндә јазмышдыр ки, «һәр бир психи просес синир просесидир».

Јаш физиолокијасынын мә'луматлары көстәрмишдир ки, ушағын бејин габығында јаранан мүвәггәти синир рабитәләри, онларын мөһкәмлији, сүр'әти, сөнмә вә сонрадан бәрпа олунма сәбәбләри, «әкс әлагәнин» дәјишмәси мүхтәлиф јаш групуна дахил олан ушагларда мүхтәлифдир.

3. К. Маркс јазмышдыр ки,: «Шүур лап башланғычдан ичтимаи мәһсулдур вә инсанлар јашадыгча белә дә олачагдыр»[2].

Тарихи материализм, мадди мәдәнијјәт тарихи, антрополокија вә үмуми психолокија материаллары әсасында инсан шүурунун, онун тәфәккүрүнүн, нитгинин, тәхәјјүлүнүн, һиссләринин чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә нечә дәјишдији шәрһ едилир. Көрпә ушаг нитги мәнимсәмәкдә о гәдәр дә чәтинлик чәкмир. О, инкишаф етмиш јашлы адамларла әһатә олунур. Јашлылар дил васитәсилә онлара нәсилләрин тәчрүбәсини верирләр.

Бир ил мүддәтиндә ушағын шүурунун инкишафына тә'сир едән ганунаујғунлуғу ачмаг, ону фәрдин шүурунун инкишаф гануну илә ејниләшдирмәк олмаз. Диалектик вә тарихи материализмин ганунларына әсасланараг психологлар көмәксиз бир чағанын шүурлу, тәчрүбәли бир адама чеврилмәси просесиндә билаваситә баш верән сәбәбләри, амилләри, тә'сирләри, фәалијјәтләри өјрәнирләр. Инкишаф едән ушағын шүурунун формалашмасы просесинин изаһына тарихи нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг ушагларын тәрбијә вә инкишафларыны анламаг үчүн хүсуси әһәмијјәтә малик олан бир сыра мүрәккәб мәсәләләри гисмән асан һәлл етмәк имканы верир.

[1] В. И. Ленин. Материализм вә емпириокритисизм, Бакы, 1968, сәһ. 103.

[2] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 29.

4. Совет психологлары ушаг психикасынын инкишафыны детерминизм (бүтүн һадисәләрин сәбәбијјәт әлагәләри) принсипи әсасында өјрәнирләр. Онлар ушагларын мүхтәлиф инкишаф сәвијјәләриндә даими сурәтдә өзүнү көстәрән идрак просесләринин нә илә әлагәдар олдуғуну өјрәнмәјә чалышырлар. Бу да мә'лум мәсәләдир ки, һәр һансы психи һадисәнин сәбәбини ачдыгдан сонра ону идарә етмәк јолуну да тапмаг мүмкүндүр.

Совет психологлары гаврајыш, һафизә, тәфәккүр кими идрак просесләринин һансы мәрһәләдән, фазадан кечдијини тәдгиг етмәклә јанашы онлар, һәм дә ојун, әмәк кими ушаг фәалијјәтинин кечдији инкишаф јолларыны да өјрәнирләр. Һәмчинин идрак просесләринин вә фәалијјәт нөвләринин сүр'әтләнмәсинә вә ләнкимәсинә тә'сир көстәрән шәраит вә амилләр дә тәдгигатчыларын диггәт мәркәзиндә дурур.

Өјрәнилән «проблемә», диалектика нөгтеји-нәзәриндән јанашма, психи инкишафа тә'сир көстәрән шәраитин, амилләрин вә көстәричиләрин диггәтлә тәһлил олунмасыны тәләб едир.

Она көрә дә тәдгигатчы ушаг психолокијасы, ирсијјәтин вә ушағын өзүнүн фәаллығынын, јашлыларын нүмунәсинин вә онлар тәрәфиндән тәтбиг олунан тә'лим-тәрбијә системинин тә'сирини һәртәрәфли өјрәнмәји гаршыја мәгсәд гојмалыдыр.

Бир елм кими ушаг психолокијасынын гаршысында дуран үмуми вә даһа хүсуси мәсәләләрин һәлли, бөјүк нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәтә маликдир.

Ушағын психи инкишафынын елми шәкилдә өјрәнилмәсинә јүксәк гијмәт верән В. И. Ленин психи инкишаф проблемини диалектиканы тәшкил едән саһәләрдән бири кими гијмәтләндирмишдир. Мәсәләнин кенетик бахымдан өјрәнилмәси совет психологларынын гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән биридир, јә'ни тәдгигат, инкишаф вә дәјишмә просесиндә апарылмалыдыр. Мәсәлән, көрпәнин рәнки, сәси фәргләндирмәјә башламасы, онда садә, тәк-тәк вә гисмән мүрәккәб тәсәввүрләрин тәшәккүл етмәси, бир гәдәр сонра садә мәфһумларын формалашмасы ардычыл шәкилдә мүшаһидә едиләрсә, психолог идрак нәзәријјәси мәсәләләринин ән чәтинләриндән биринин, дујғудан тәфәккүрә кечидин һәллинә јол ачмыш олур.

Бу вәзијјәт, психологларын тәдгигатларынын көстәрдијинә көрә ушагларда вә јашлыларда ејни сүр'әт кәсб етмир.

Инсан шүурунун тәбиәтинә бахыш нөгтеји-нәзәриндән ушаг психијасынын өјрәнилмәси марксист-ленинчи нәзәријјәнин идеалист вә механики материалист нәзәријјәләр илә мүбаризәсиндә биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир.

Бә'зи идеалист нәзәријјәләрә көрә ушаг дүнјаја кәләркән габилијјәт вә исте'дады да өзү илә бәрабәр кәтирир. Тәрбијә күјә онларын инкишафына һеч бир тә'сир көстәрмир. Мәсәлән, биһевиористләр шүуру инсанын давранышы илә ејниләшдирирләр, давранышын исә узун мүддәт тәмрин (тәкрар) васитәсилә алындығыны иддиа едирләр.

Материалист психологлар кениш тәдгигат материаллары әсасында инандырычы сурәтдә исбат едирләр ки, инсанын шүурунун, онун әглинин һиссләринин, марагларынын инкишафы өз-өзүнә баш вермир, бунлар биоложи вә сосиоложи амилләрин тә'сири просесиндә тәшәккүл тапыр. Буна көрә дә мүхтәлиф јаш мәрһәләләриндә ушағын психи инкишафынын сәбәб вә шәраитини өјрәнмәк истәр нәзәри, истәрсә дә практик чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Марксист психолокија инандырычы сурәтдә сүбут етди ки, инсан шүуру онун газандығы биликләрлә, мәнимсәдији вәрдишләрин мигдары илә битмир. Шүур инсанын харичи керчәклијә елә формалашмыш мүнасибәтләри илә характеризә едилир ки, онлар инсанын давранышыны, әмәк вә ичтимаи фәалијјәтини тә'јин едир вә инсанлар арасында онларын һәјат тәрзләри илә шәртләшир.

Үмуми принсипиал мәсәләләрлә бирликдә ушаг психолокијасы һәмчинин бөјүк нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәтә малик олан даһа вачиб мәсәләләри дә өјрәнир.

Бураја бә'зи фәалијјәт нөвләринин маһијјәти вә гурулушу барәдә олан мәсәләләр дахилдир. Бунлар: јарадычы ојунлар, тә'лим, рәсм чәкмәк, әмәкдән ибарәтдир.

Ушаг психолокијасыны өјрәнмәјин тәчрүби әһәмијјәти бир дә ондан ибарәтдир ки, педагог ушағын давранышы һаггында чохлу мә'лумат алыр. Бу да тәрбијә просесини тәшкил етмәк имканы верир. К. Д. Ушински јазырды ки, елмин тәчрүби әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, һәјатын тәсадүфләрини өјрәнәк. Елм бизә нәинки күләјин истигамәтиндә, һәтта күләјин әкс истигамәтинә үзмәк үчүн васаит верир.

Ушаг психолокијасы педагокика илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Көркәмли рус педагогу вә психологу К. Д. Ушински көстәрирди ки, әкәр педагокика адамы бүтүн мүнасибәтләриндә һәртәрәфли тәрбијә етмәк истәјирсә, онда о, ушағы һәртәрәфли дә өјрәнмәлидир.

2. УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫНЫН ТАРИХИ

Ушаг психолокијасы үмуми психолокијаја нисбәтән кәнч елмдир. Ушаг психолокијасынын мејдана кәлмәси бир сыра шәртләрлә бағлыдыр.

Бу шәртләрдән ән әсаслары ашағыдакылардыр:

1. Үмуми психолокијанын, хүсусилә експериментал психолокијанын инкишафы алимләри инсанын психи фәалијјәти һаггында јени мә'луматларла силаһландырды.

2. Ушаг психикасынын өјрәнилмәси ишинә верилән әһәмијјәтли тәкан биолокија елмләри системиндә баш верән кәшфләр олмушдур. Бу ишдә Ж. Ламаркын вә Ч. Дарвинин әсәрләри бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур.

Чанлы организмин тәкамүл нәзәријјәсини инсанын инкишаф просесинә тәтбиг етмәк чәһди алимләрдә ушаг психикасынын, онун һәјатынын мүхтәлиф дөврләриндә баш верән дәјишикликләри мүшаһидә етмәк һәвәси ојатды.

3. Ушаг психикасынын хүсусијјәтләринә олан марағын мәнбәји ушагларын әгли фәалијјәтләринин өзүнәмәхсус хассәләрини мүәллимләрин, педагокика елминин нүмајәндәләринин мүшаһидәләри олмушдур. Бу мүшаһидәләр ушаг психикасы барәсиндәки елмин инкишафынын башланғычыны гојмуш олду.

Мәшһур чех педагогу Јан Амос Коменски (1592—1670) илк дәфә олараг ушагларын руһи хүсусијјәтләринә ујғун олараг, тә'лим системини гурмаг барәдә идеја ирәли сүрүр («Бөјүк дидактика» вә «Шәкилләрдә көрүнән дүнја»). Ј. А. Коменскидән сонра дүнја педагожи фикринин ән көркәмли нүмајәндәләри тәбиәтвари тә'лим идејаларыны ирәли сүрмүшләр.

Кичик ушаг психикасынын хүсусијјәтләри Жан-Жак Руссо (1712—1778) тәрәфиндән чох инчә сурәтдә гејд едилмишдир. О тәсдиг етмишдир ки, ушаг кичик јашлы адам дејил, јашлы адамлар да ушаг әглинин, арзуларынын, һиссләринин өзүнәмәхсуслуғуну һәмишә баша дүшә билмәзләр. Тәбиәтин өзүнә имкан вермәк лазымдыр ки, ушағын инкишафында һәрәкәт етсин. Јашлы адамларын бу тәбии инкишаф јолуна һәр чүр мүдахиләләри зијан кәтирир. Жан-Жак Руссодан фәргли олараг Һенрих Песталотси (1746—1827) јашлы адамларын ушаглара мүнтәзәм тәрбијә вермәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди.

XVIII әсрин бу ики нәһәнк нүмајәндәләринин нәзәријјәләриндә һәлә индијә гәдәр давам едән ики әсас консепсија 1. Инстинктив вә «тәбии» јолла јашлыларын тә'сирини гәбул етмәјән нәзәријјәдир. 2. Тә'лим-тәрбијәнин ролуну әсас көтүрән нәзәријјәдир.

Сонунчу идеја XVIII әсрин габагчыл маарифпәрвәрләри тәрәфиндән ардычыл мудафиә едилмишдир. Русијада В. Н. Татишшев тәсдиг етмишдир ки, фәрди әгли инкишаф мәнбәји башга адамларын тәчрүбәләри вә биликләридир. Бу тәчрүбә дил вә хүсуси јазы васитәсилә верилир. Она көрә дә инсан башга адамларын она көстәрдији хидмәтин мәһсулудур. Бу идеја Н. И. Новиков (1744—1818) тәрәфиндән мүдафиә едилмишдир. Н. И. Новиковун мүасири ингилабчы-демократ А. Н. Радишшев (1749—1802) преформизмин (инкишафын антидиалектик консепсијасынын) әлејһинә чыхыш едәрәк руһун синирләрин фәалијјәти илә шәртләндији идејасыны ирәли сүрмүшдүр. О, ана бәтниндә һеч бир руһун олмадығыны, онун ушаг дүнјаја кәлдикдән сонра јарандығыны да сөјләмишдир.

В. Г. Белинскинин (1811—1848), А. И. Кертсенин (1812—1870), А. Н. Добролјубовун (1836—1861), Н. Г. Чернышевскинин (1828—1889) сонралар исә, П. Ф. Лесгафтын (1837—1909), А. Ф. Лазурскинин (1874—1917), П. Ф. Каптеревин (1849—1921) әсәрләриндә ушаг шәхсијјәтинин тамлығы барәдә өз дөврүнә көрә јени мүтәрәгги идејалар ирәли сүрүлмүшдүр. Онлар физики вә әгли инкишафын гаршылыглы рабитәси барәдә дә фикир ирәли сүрмүшләр.

Ушағын психи инкишафы һаггында илк тәчрүбә вә ардычыл јазы алман философу Тидеманын ады илә бағлыдыр. Тидеманын 1787-чи илдә «Ушағын руһи габилијјәти инкишафынын мүшаһидәси» адлы китабы нәшр едилмишдир. Китабда бир ушағын анадан оландан 3 јашына гәдәр психи инкишафы барәдә апарылмыш мүшаһидә материаллары гејд едилмишдир. Бундан башга Б. Прејерин 1881-чи илдә нәшр едилән «Ушағын руһу» адлы китабы о дөврдә бөјүк мараг доғурмушдур. Б. Прејер өз ушағынын үзәриндә анадан оландан беш дәгигә сонра башламыш бир јаша гәдәр мүшаһидә апармышдыр. Прејер бу мүддәтдә ушағын һәссаслығынын инкишафыны јохламыш, ардычыл вә објектив сурәтдә гејдләр апармышдыр. О чалышмышдыр ки, ирсијјәтин вә харичи тә'сирин һәссаслығын инкишафындакы ролуну өјрәнсин. Лакин о, бу мәсәләнин һәллинә кифајәт гәдәр наил ола билмәмишдир.

XX әсрин биринчи рүбүндә буна бәнзәр күндәликләр И. А. Сикорски, Е. И. Станчинскаја, А. Павлова, А. Левоневски вә башгалары тәрәфиндән нәшр едилир. Бир јашлы ушағын үзәриндә В. М. Бехтерев (1857—1927) дәгиг мүшаһидә апармыш вә өз китабыны нәшр етдирмишдир.

Бундан хејли вахт сонра Н. А. Менчинскајанын күндәлији нәшр едилмишдир. Бу китабда онун оғлу Сашанын чағалыг дөврүндән 8 јаша гәдәр инкишаф јолу гејд едилмишдир.

Лакин белә бир факты гејд етмәк лазым кәлир ки, XX әсрин биринчи јарысында күндәлик јазанларын бөјүк әксәријјәти әлдә етдикләри фактларла мүәјјән нәзәри консепсијаны, нә инкар, нә дә тәсдиг етмәјә чәһд көстәрмәмишләр.

Алман психологу В. Штернин «Кичик ушаглығын психолокијасы» адлы әсәри 1914-чү илдә алман, 1923-чү илдә рус дилиндә нәшр олунур. В. Штерн өз һәјат јолдашы илә бирликдә үч ушағыны чағалыг дөврүндән 5—6 јашларына гәдәр мүшаһидә етмишдир. Бу мүшаһидә нәтичәсиндә онлар зәнкин материаллар топламаға мүвәффәг олмушлар.

Елә бу дөврдә А. П. Нечајевин, П. И. Россолинин, К. Н. Корниловун (1879—1957) вә бир чох рус психологларынын ушағы өјрәнмәјә истигамәтләнән әсәрләри нәшр олунур.

К. Д. Ушинскинин «Ушаг аләми», «Ана дили» кими әсәрләриндә тә'лимин гурулушунун елә системинин әсасы гојулмушдур ки, о, шакирдләрин там әгли вә әхлаги инкишафларыны тә'мин едир.

И. М. Сеченовун (1829—1905), К. Д. Ушинскинин (1824—1870) әсәрләринә рус вә совет ушаг психолокијасы инкишафынын бүнөврәси кими бахмаг олар. Тәәссүф ки, ушаг психолокијасы һал-һазырда да һәмин әсәрләрдә олан зәнкин фикирләрдән там истифадә едә билмәмишдир.

Көркәмли франсыз психологу А. Биненин (1857—1911) «Ушаглар һаггында мүасир идејалар», «Ушагларда әглин өлчүлмәси» кими әсәрләри ушаг психолокијасы елминә бөјүк мараг ојатмышдыр. А. Биненин әсәрләри ушагларын әгли инкишафынын експериментләр јолу илә өјрәнилмәсинин кениш башланғычыны јаратды.

Ушаг психолокијасы XX әсрин биринчи јарысында Жан Пиаже (1896—1980) вә Анри Валлон (1879—1962) кими көркәмли франсыз психологларынын әсәрләри илә зәнкинләшир. Онларын әсәрләринин чоху рус дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Совет педагожи елминин инкишафында П. П. Блонскинин (1884—1941) әсәрләри әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Блонски

сәһв олараг ушағын психи инкишафына инсанларын тарихи инкишафынын гыса тәкрары кими бахырды. Буна бахмајараг психика вә онун ушагларда инкишафынын материалистчәсинә анлашылмасыны мүдафиә едирди.

Ушаг психолокијасынын инкишафында Л. С. Выготскинин (1896—1934) ролу нисбәтән чох олмушдур. Онун әсәрләри демәк олар ки, совет ушаг психолокијасынын әсасыны тәшкил етмишдир. Выготски фитри габилијјәтин әлејһинә чыхараг, инкишаф просесиндә тә'лимин ролуну ајдын сурәтдә мүдафиә едирди. Л. С. Выготскинин идејалары һал-һазырда көркәмли совет психологлары А. Н. Леонтјев, А. В. Запорожетс, Д. Б. Елконин кими шакирдләри вә ардычыллары тәрәфиндән өјрәнилмәкдәдир.

Сонралар ушаг психолокијасы нәзәријјәси формалашаркән она Л. С. Рубинштејнин (1889—1960) әсәрләри әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир. Онун «Үмуми психолокијанын әсаслары» адлы әсәриндә илк дәфә олараг шүур вә онун инкишафы барәсиндә психоложи биликләрин бүтүн системи там вә ардычыл сурәтдә шәрһ едилмишдир. Психоложи биликләрин системини гурмагда Рубинштејн фәлсәфи материализмин вә диалектик методун, фактларын вә нәзәри мәсәләләрин тәһлилини ардычыл сурәтдә вермишдир. Рубинштејн өзүндән әввәлкиләрдән фәргли олараг, тә'лим вә инкишафын вәһдәтини гәбул едир. Бу философ вә психологун әсәрләри үмуми вә ушаг психолокијасы кими елмләрин инкишафынын әсасларыны тәшкил едир.

А. А. Лублинскаја вә Д. Б. Елконинин китабларында јаслы вә бағча јашлы ушагларын психолокијасы үзрә тәдгигатларын үмумиләшдирилмәси вә ардычыл сурәтдә шәрһи верилмишдир.

Бунлардан башга тә'лим фәалијјәтинин тәдгиги, шакирдләрин фәнләри өјрәнмә просесиндә әгли фәалијјәтләринин бир сыра өзүнәмәхсус шәраити дә ашкара чыхарылмышдыр.

II ФӘСИЛ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫНЫН МЕТОДЛАРЫ

Башга елмләр кими ушаг психолокијасы да фактлара керчәклијин реал һадисәләринә әсасланыр. Бу саһәдә чалышан алимләр. чох диггәтлә фактлар топлајыр, онлары дәрин вә әтрафлы сурәтдә өјрәнирләр. Тәдгигатчы фактлары гаршыгаршыја гојараг онларын әсасында дуран сәбәбләрин вә ганунларын кәшфинә кәлиб чыхыр. Әкәр кәшф едилән ганунлар сонралар тәчрүбәдә тәсдиг едилирсә, демәли, онлар—һәгиги ганунлар ушаг психолокијасы елмини зәнкинләшдирир вә тәчрүбәјә јардым көстәрир.

Она көрә дә алимләр елми-тәдгигат просесиндә ашағыдакылары диггәт мәркәзиндә сахламалыдырлар:

1. Һансы фактлары топламағы әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәлидирләр. 2. Тәдгигатын зәрури гајдаларыны мәнимсәмәлидирләр; бә'зән исә фактлары топламаг үчүн методлар вә методика ишләмәлидирләр. 3. Алынан фактлары тәһлил етмәли вә үмумиләшдирмәлидирләр. Бу просесдә тәдгигатчы вачиб вә әһәмијјәтли фактлары икинчи дәрәчәли фактлардан ајырмағы бачармалы вә мүһүм фактлара әсасланмалыдыр.

ПСИХОЛОЖИ ФАКТЫН МАҺИЈЈӘТИ БАРӘДӘ

Факт нәдир?

Факт һал-һазырда мөвчуд олан вә кечмишдә мөвчуд олмуш һадисәдир. Ону көрмәк, јазмаг, шәклини чәкмәк, јә'ни бир варлыг кими гаврамаг, дәрк етмәк олар.

Бәс психоложи факт нәдир?

Нә гәдәр ки, инсан психикасы психи просесләрдә, психи һаләтләрдә ифадә олунур, онда психоложи фактлар әһәмијјәтли өзүнәмәхсус хассәләрә маликдир: инсанын харичи тәзаһүрләринин дахили чәһәтләрини тәшкил етдикләриндән, һәмин фактлар билаваситә өјрәнилмә имканына маликдирләр.

Мәсәлән, адам әлверишли шәраитдә ичра олунан ишдән həзз алыр. Онун әтрафындакы адамлар анчаг онун һиссләринин харичи ифадәсини—мимикасыны, пантомимикасыны көрүрләр. Анчаг психи һадисәнин өзү кизли галыр. Бу кими психи һаләтләри өјрәнмәк үчүн, онларын јаранмасыны, чәрәјаныны, дәјишмәсини өјрәнәркән,хүсуси методлар тәтбиг етмәк тәләб олунур.

Психоложи фактлар мәзмунуна көрә сон дәрәчә мүхтәлифдир. Бу мүхтәлифлик өзүнү формада, һәчмдә, мүрәккәбликдә, структурада көстәрир. Бу, шакирдин имла јазаркән бурахдығы сәһвләрдә, онун әхлаги һиссләринин јетишмәмәси үзүндән етдији налајиг һәрәкәтләриндә, ики јашлы ушағын «гурдуғу» хүсуси сөздә, еләчә дә IV синиф шакирдинин әдәби гәһрәман һаггында сөјләдији хүсуси мүһакимәләрдә өзүнү бүрузә верир.

Тәдгигатчы, һансы фактларын зәрури сурәтдә топланмасыны мүәјјән етмәк үчүн, елә мәсәләни вә ја мөвзуну әсас көтүрүр ки, ону өјрәнмәк нијјәтиндәдир. Әкәр психолог ушаг ојунларынын илк формалары илә марагланырса, онда ушағын һәр бир һәрәкәти (бөјүкләри тәглид едәркән көстәрдији һәрәкәтләр) ушаг ојунун илк формасыны сәчијјәләндирән факт олачагдыр. Әкәр психолог ушагларын мүстәгиллијинин илк мәрһәләсини өјрәнмәк истәјирсә, о заман тәкчә тәглидлә әлагәдар фактлары дејил, онларын мүстәгил һәрәкәтләринин илк тәзаһүрләрини дә өјрәнмәли олачагдыр.

Бу гајда илә алим өз тәдгигатынын мәгсәдини дәгигләшдирдикдән сонра о, һансы фактлары өјрәнәчәјини мүәјјәнләшдирир. Алим илк нөвбәдә әһәмијјәтли, фајдалы фактлар топламаг үчүн кәрәк ушағы психоложи чәһәтдән өјрәнмәјин хүсуси методларыны билсин, бу методлардан һансыны һарада ишләтмәји дә мәһарәтлә бачарсын.

МЕТОДЛАРЫН СӘЧИЈЈӘСИ

Ади мүәллимин зәнкин мүшаһидәсиндән фәргли олан тәдгигат лап башланғычдан онунла сәчијјәләнир ки, фактларын топланмасы чидди сурәтдә гаршыја гојулан вәзифәләрлә мүәјјәнләшдирилир вә елә ганунаујғунлуглары ачмаға доғру истигамәтләнир ки, психолог ону өјрәнмәји өз гаршысына мәгсәд кими гојмуш олур. Фактлары топламаг үчүн психоложијанын ашағыдакы методларындан истифадә едилир.

А. Мүшаһидә методу

Ушағы психоложи чәһәтдән өјрәнмәјин методларындан бири кими, мүшаһидә методунун хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, тәдгигатчы ушағын күндәлик һәјатында баш верән һәрәкәтләри, данышыглары, рәфтарлары мүнтәзәм сурәтдә гејдә алыр. Мәсәлән, 3—4 јашлы ушагларын гаршылыглы мүнасибәтләринин хүсусијјәтләрини өјрәнәркән тәдгигатчы онларын: ојун просесиндә, јујунаркән, кәзмәјә чыхаркән, маса архасында, јатаг отағындакы davranышларыны мүшаһидә едир вә гејдә алыр.

Мүшаһидә методунун һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләри, әламәтләри вардыр. Мүшаһидә методунун мүсбәт әламәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Тәдгигатчы ушағын тәбии давранышы илә әлагәдар фактлар топлајыр. Ушағын бунлардан хәбәри олмур, ушаглар өзләрини сәрбәст апарырлар. Мәһз буна көрә дә тәдгигатчы там, һәгиги фактлары топлајыр.

2. Ушагларын давранышларыны гејд едәркән, тәдгигатчы һәр бир ушағы там бир шәхсијјәт кими көрүр. Ушағын һәр бир һәрәкәтини тәчрид едилмиш шәкилдә дејил, онун һәрәкәтләри, сөзләри, рәфтарлары илә әлагәдар гаврајыр. Она көрә дә тәдгигатчы үчүн һәр бир факт өјрәнилән ушағын психи тәзаһүрләринин бир һәлгәси, бир үнсүрү кими гавранылыр.

3. Ушағын коллективдәки давранышы, онун һәрәкәтләри, һаләти, нитги, онун јашыдларынын давранышлары илә әлагәдар јарандыгча, мүшаһидә һәмин ушағын коллективдәки дикәр ушагларла олан мүнасибәтләрини өјрәнмәјә имкан верир.

4. Мүшаһидә ушағын давранышлары илә мүәллим вә тәрбијәчинин һәрәкәтләри арасындакы рабитәни ајдын сурәтдә мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Бу кими мүсбәт чәһәтләрлә јанашы мүшаһидә методунун тәтбигини мәһдудлашдыран бә'зи нөгсан чәһәтләр дә вардыр. Бунлардан ашағыдакылары гејд етмәк олар:

1. Мүшаһидә едилән фактларын һәјатилији, онларын үзви рабитәләри вә күллү мигдарда социоложи, психоложи вә физики гајдада олан өтәри һадисәләрлә бирләшмәси һәр бир һадисәни анламағы, ону тәһлил етмәји әсас фактлары, икинчи дәрәчәли фактлары сечмәк ишини хејли дәрәчәдә чәтинләшдирир.

Мәсәлән, Зәрифә ону бағчадан апармаға кәлән нәнәсинә кобуд чаваб верди. Бу кобудлуг нә илә әлагәдар ола биләр? Ола билсин ки, нәнәси Зәрифәни мараглы ојунундан ајырмышдыр. Белә дә ола биләр ки, ушағын кобудлуғу аиләдә нә-

нәсинә олан мүнасибәтлә бағлыдыр. Ола билсин ки, кобудлуг ушағын хәстәлији илә әлагәдардыр вә јахуд белә дә ола биләр ки, гыз күн әрзиндә мүәллиминдән чәза алмышдыр, она көрә дә ачығыны нәнәсинин үстүнә төкмүшдүр вә и. а.

Өјрәнилән фактларын ушаг һәјатынын башга вәзијјәтләри илә бирләшмәси, мүшаһидә едилән һадисәләрин әһәмијјәтли чәһәтләрини сечмәк үчүн тәдгигатчыдан чохлу әмәк тәләб едир.

2. Ушағын davranышыны мүшаһидә едәркән тәдгигатчы онун һәрәкәтләринә мүдахилә етмир, сәһвләрини дүзәлтмир, чәтинликләрдән чыхмасына көмәк етмир. Она көрә дә тәдгигатчы ушағын етдијини даһа јахшы, сүр'әтлә, мүвәффәгијјәтлә едә биләчәји имканыны мүәјјәнләшдирә билмир. О, анчаг көрдүјүнү гејд едә билир.

3. Тәдгигатчы ејни бир факты тәкрар мүшаһидә етмәји тә'мин едә билмир. Бу, тез-тез биринчи мүшаһидәдән галан тәәссүратларын јохланмасы, дәгигләшдирилмәси, тамамланмасы үчүн зәрури олур.

4. Мүшаһидә методу васитәсилә топланан фактлар адәтән тәсвири формада гејд едилир. Анчаг техники васитәләрин, биринчи нөвбәдә сәсјазан чиһазлар (магнитофонлар), кино чәкән апаратлар ушагларын мүшаһидә едилән һәмин һәјат парчасынын там һәгиги шәклини бәрпа етмәк имканыны верир. Фото, кино, сәсјазан чиһазларын олмамасы шәраитиндә мүшаһидә едилән фактлар садәчә олараг тәсвир олунур. Бу чиһазларын мөвчуд олмасы исә, ушагларын тәбии давранышларынын позулмасына сәбәб олур. Мүхтәлиф характерли вә тез-тез долашдырылан фактларын тәһлили вә сонра да үмумиләшдирилмәси, һәддиндән артыг мүрәккәбдир. Мүшаһидә методу васитәсилә топланан психоложи материалын ишләнмәсиндә статистик методларын тәтбиг едилмәси чох мәһдуддур. Она көрә дә јалныз тәкчә мүшаһидә методундан истифадә етмәклә, бу вә ја дикәр нәтичә чыхарылмасы демәк олар ки, тәчрүби сурәтдә мүмкүн дејилдир.

Елми-тәдгигат ишләриндә мүшаһидә методуну тәтбиг едәркән зәрури сурәтдә бә'зи шәртләри көзләмәк лазымдыр. Тәдгигатын вәзифәси нә гәдәр ајдын мүәјјәнләшдириләрсә, фактларын мәгсәдәмүвафиг сечилмәси, гејд едилмәси вә сонра да тәһлили бир о гәдәр дәгиг олачагдыр.

Мүшаһидә анчаг о заман гијмәтли фактлар верир ки, о ардычыл вә мүнтәзәм сурәтдә апарылсын. Ушағын һәјатынын мүхтәлиф анларында онун психи фәалијјәтиндә баш верән

дәјишикликләрин тәдгиги, һәмин ушағын психи инкишафынын мәрһәләләрини, хүсусијјәтләрини ачмагда тәдгигатчыја имкан верир ки, мүхтәлиф ушагларын мүхтәлиф мүгајисәли өјрәнилмәсини тә'мин етсин.

Б. Експеримент методу

Експеримент вә ја тәчрүбә—ушағын психи инкишафынын һәр һансы хүсусијјәтини, чәһәтини тәдгиг етмәнин хүсуси тәшкили формасыдыр. Експеримент методу ашағыдакы мүсбәт әламәтләрлә сәчијјәләнир.

1. Експеримент методуну тәдгигат просесинә тәтбиг едәркән тәдгигатчы көзләмәмәлидир ки, ушагларда ријазијјата вә ја рәсм фәалијјәтинә габилијјәт, јахуд характерин мөһкәмлик, мүстәгиллик кими әламәтләри тәзаһүр едәчәкдир. Бу методун тәтбигиндә тәдгигатчы өјрәндији психи просеси фәалијјәтә кәтирән шәраити өзү јарадыр.

2. Бу методун үстүнлүкләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, мүшаһидә методундан фәргли олараг, тәдгигатчы алдығы нәтичәләри јохламаг үчүн гојдуғу тәчрүбәни дәфәләрлә тәкрар едә биләр. Хүсусилә вачиб будур ки, бир сыра шәраитин формаларыны дәјишмәклә онларын өјрәнилән һадисәләрә тә'сирини мүәјјәнләшдирмәк олар. Мәсәлән, өјрәнилән материалын мәзмунуну, онун өјрәдилмә методуну, тәкрарын сајыны, хатырлама гајдасыны дәјишмәклә тәдгигатчы һафизәнин һазырки вәзијјәтиндә өјрәнилән һадисәнин бир сыра асылылыгларыны вә ја ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирир.

3. Експеримент методунда тәк-тәк експериментдә һәр бир көстәричинин чәми, садә вә гыса формада гејд едилә биләр. Ән ади һалда онлар «+» вә «—» ишарәләри илә гејд едилир. Мәсәлә һәлли заманы фикри әмәлијјатларын характерини тәдгиг едәркән, тәдгигатчы бир сыра көстәричиләр үзрә гыса јекунлар алыр: ушаг мәсәләни һәлл етди вә ја етмәди, бурахылан сәһвләрин мигдары, онларын характери вә мөһкәмлији, һәлл гајдасы, тапшырығы јеринә јетирмә мүддәти вә с. Бу сәбәбдән дә апарылан експериментин протоколу кифајәт гәдәр мүфәссәл олмалыдыр.

4. Експериментин протоколунун тәһлили, мүшаһидәнин гејдләринин ишләнилмәсиндән чох асылыдыр, чүнки експериментдән алынан мә'луматлар биртиплидир, чидди сурәтдә нәзәрдә тутулан ардычыллыгла кедир. Онлар кәмијјәт көстәричиләриндә ифадә олунур ки, бу да һәртәрәфли мүгајисә вә үмумиләшдирмә имканы верир.

Експеримент методунун да өзүнә көрә нөгсанлары вардыр. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Өјрәнилән психи һадисәни тәдгигатчы өзү јаратдығы үчүн онун ушагда тәбии чәрәјаны бә'зән итир. Ушаглар онлара верилән суаллара чаваб вермәлидир, мәсәләләр һәлл етмәлидир, бә'зән дә онлара гәтијјән таныш олмајан, анлашылмајан һәрәкәтләри ичра етмәлидирләр: каһ сағ, каһ да сол әл илә дүјмәни басмаг ,армудабәнзәр резин торбаны мүәјјән сигналлара ујғун олараг сыхмалыдыр вә с.

2. Тәдгигатчы тәрәфиндән әввәлчәдән һазырланмыш бир нечә суала чаваб вермәк, ушағын шәхсијјәти барәдә там тәсәввүр јаратмыр.

3. Лаборатор експерименти шәраитиндә мүхтәлиф чиһазларын мүхтәлиф сигналлар вермәси илә әлагәдар вахты вә ушағын чаваб һәрәкәтләрини гејд едир, бу заман тәдгигатчы тәбии шәраитдә апардығы мүшаһидә заманы олдуғундан аз диггәтли олур. Бу да тәдгигатчы үчүн она көрә горхулудур ки, әгрәбин вә һесаблајычынын көстәричисиндә сәһв едә биләр.

Бу кими нөгсанлар бүтүн експеримент нөвләринә ејни дәрәчәдә аид едилә билмәз. Һазырда експериментин ашағыдакы нөвләри даһа кениш тәтбиг едилир.

В. Лаборатор експерименти

Експеримент методунун нөвләриндән бири лаборатор експериментдир. Бунун хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, тәчрүбә хүсуси чиһазларла тәчһиз едилмиш отагда апарылыр. Експеримент заманы мүхтәлиф чиһазлардан, онларын там гурулушлу формаларындан истифадә едилир. Бу аппаратларла анчаг тәдгигатчылар ишләјирләр. Онлар сигналлар, командалар, верирләр, шәкилләр көстәрирләр, лампалары, зәнкләри вә даһа башга гычыгландырычылары ишә салырлар. Чиһазлар, үзәриндә експеримент апарыланлар (тәдгигат објекти) үчүн дә лазымдыр. Онлар мүхтәлиф сигналлар заманы, мүхтәлиф дүјмәләри вә ја дәстәји басмалыдырлар, дөндәрмәлидирләр вә с. Үзәриндә експеримент апарылан ушаг хүсуси чиһазларла вә екранла тәчһиз едилмиш отагда хүсуси маса архасында јерләшдирилир. Бә'зән ушағы хүсуси чарпајы үзәриндә дә узандырырлар. Бир сыра експериментләрин кечирилмәси просесиндә ушағын бәдәнинә чохлу мигдарда апаратларын учлары бирләшдирилир. Бу апаратларын учлары бәдәндә баш верән кичичик дәјишикликләри јазмаг үчүн чиһаза информасијалар апарыр.

Тәдгигатын бу чүр шәраити ушаг үчүн чох гејри-ади олур. Бу експериментин сүн'илији онунла артыр ки, ушаг тәдгигатчыны көрмүр, о, хүсуси «көзчүкдән» сигналлар верир вә мүшаһидә едир. Совет психологлары бу сүн'и үсулдан надир һалларда истифадә едирләр.

Г. Камер експерименти

Камер експерименти, експеримент методунун икинчи нөвүнү тәшкил етмәклә 30—40 ил бундан әввәл тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Бу үсул лаборатор үсулундан она көрә фәргләнир ки, бурада сүн'и шәраит јарадылмыр, експеримент истәнилән бош отагда апарыла биләр, бу отагда ушаг үчүн ади шәраит јарадылыр. Бу үсулун лаборатор үсулундан икинчи фәрги ондан ибарәтдир ки, експериментин кедишиндә ән азы 3 нәфәр: тәдгигатчы, үзәриндә тәдгигат апарылан, протокол јазан иштирак едир.

Өзүнүн гејри-адилији илә тә'сир едән шәраит ушағы горхутмур. Ушаға таныш олмајан чиһазлар әвәзинә, она шәклә бахмағы, арнаментләр дүзәлтмәји, шәкил чәкмәји вә ја нағыл етмәји тәклиф едирләр. Башга сөзлә десәк, ушаға јахшы таныш олан ојунчагларла, шәкилләрлә, рәгәмләрлә билдији һәрәкәтләри ичра етмәји тапшырырлар. Тәдгигатчы бу иши апарынчаја гәдәр ајры-ајры ушаглары, групу, диггәтлә өјрәнир, онларын һәјатында фәал иштирак едир. Она көрә дә тәдгигатчынын апардығы иш онлар үчүн чансыхычы дејил, хејли мараглы олур.

Камер експерименти лаборатор експериментин бүтүн мүсбәт чәһәтләрини өзүндә сахлајыр. Тәдгигатчы чиһазларын бир сыра функсијаларыны өзү ичра едир: өзү сигнал верир, ушағын чавабыны гејд едир, кечән мүддәти һесаба алыр, диггәтлә мүшаһидә едир вә с. Әлбәттә, бу үсулун тәтбигиндә дә тәдгигатчы тез-тез садә чиһазлардан истифадә едир. Мәсәлән, санијәөлчәндән, нүмајиш етдиричи екрандан вә с. Лакин бу вәзијјәт ушаға таныш олан јашлы адамла үнсијјәтин тәбии формасыны позмур.

Д. Психоложи-педагожи експеримент

Експеримент методунун үчүнчү нөвү психоложи-педагожи експериментдир. Бу метод Лазурски тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш вә педагожи психолокијаја кениш сурәтдә тәт-

биг едилир. Ушағы тә'лим вә тәрбијә просесиндә өјрәнмәјә имкан верән бу метод совет психолокија елминин принсипиал мәсәләләринә јүксәк дәрәчәдә чаваб верир.

Совет ушаг психолокијасы тәсдиг едир ки, һадисә о заман даһа дәрин өјрәнилә биләр ки, тәдгигатчы она фәал сурәтдә тә'сир көстәрсин, ону дәјишсин, јенидән тәшкил етсин. Мәсәлән, коллективчилик мүнасибәтинин баш вермәси шәраитини, сәбәбләрини, маһијјәтини ачмаг үчүн тәдгигатчы ушагларын һәјатыны елә тәшкил етмәлидир ки, өјрәнилән мүнасибәт јарана билсин, мүсбәт вәрдишләр формалашсын, тәшәббүсүн тәзаһүрү үчүн имкан јарансын, ушагларын бир-биринә олан мүсбәт мүнасибәтләри мүшаһидә едилә билсин.

Мүәјјән елми нәзәријјәјә әсасән тәдгигатчы психоложи-педагожи експериментин мүхтәлиф вариантларыны тәтбиг едир. Мәсәлән, бир синифдә тарихи характер дашыјан материалы изаһ едән заман, ујғун мөвзуну өјрәнәнә гәдәр тәдгигатчы хүсуси сурәтдә сечилмиш шәкилләри тәтбиг едир, дикәр паралел синифдә исә, һәмин шәкилләр ејни материалы изаһ едәркән нүмајиш етдирилир.

Бу гајда илә, мүәллим-тәдгигатчы бүтүн дикәр шәртләри ејни шәкилдә сахлајараг, анчаг онлардан бирини дәјишдирир, сонра исә алынан нәтичәләрин мүгајисәли өјрәнилмәсини кечирир. Тәчрүбә вә контрол групларын бу чүр мүгајисәли өјрәнилмәси совет мәктәбләриндә вә харичи өлкәләрдә кениш јајылмышдыр. Мүхтәлиф вариантларда експериментин бу типи тәдгигатчыја имкан верир ки, зәрурijјәт дахилиндә мүәјјән шәраити, гајданы, васитәни тәдгигата дахил етсин вә ја чыхарсын. Бу гајда илә ушагларын тәрбијә вә тә'лим просесләрини дәјишәрәк, тәдгигатчы ушагларын шәхсијјәтинин өјрәнилән чәһәтинә һәмин дәјишиклијин тә'сирини ашкара чыхара биләр. Ајры-ајры ушаға, јахуд синфә, ушаг групуна фәал сурәтдә тә'сир едән бу чүр психоложи-педагожи експеримент, тәдгигатчыја имкан верир ки, өјрәнилән психи просесин хүсусијјәтләрини, асылылыгларыны вә чәһәтләрини, ушаг шәхсијјәтинин фәрди хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирсин.

Психоложи-педагожи експериментин даһа дәјәрли бир үстүнлүјү вардыр. Бу үстүнлүк ондан ибарәтдир ки, о, ушаглары јохланылан вәзијјәтдә дејил, тәрбијә олунан вәзијјәтдә сахлајыр. Тәдгигатчы експериментал синифдә ән јахшы үсуллары, тә'лим вә тәрбијәнин ән мүтәрәгги јолларыны тәтбиг едир, о, һәмин синифләрдә инкишаф үчүн ән јахшы имканлар јарадыр.

Е. Тестләр[1] методу

Експериментин хүсуси формасы тестләрин јардымы илә апарылан тәдгигатдан ибарәтдир. Тестләр, ушагда мүхтәлиф психи просесләрин инкишаф дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк үчүн тәртиб едилән гыса стандартлашдырылмыш мәсәләләрдир. Бу чүр мәсәләләр мә'налы вә мә'насыз материалын јаддა сахланмасы вә јенидән јада салынмасы бачарығы, мәнтиги мүһакимә јүрүтмәк вә ја мүстәгил әгли нәтичә чыхармаг вә с. ибарәтдир. Тапшырығын чәтинлији күллү мигдарда тәгрибн сынагларла јохланыб дүзәлдилмәлидир. Тестләр бүтүн ушаглара вә ја јашлы адамлара, онларын стандарт тә'лиматларынын вә ејни материалын (шәкилләр, рәсмләр, мәсәләләр) верилмәси илә тәшкил олунур. Һәллин нәтичәләри дә габагчадан нәзәрдә тутулур. Онлар газанылмыш марка (дәрәчә) илә гијмәтләндирилир.

Ушагларын әгли инкишаф сәвијјәсини мүәјјән чәтинлик дәрәчәсинә малик олан гыса мәсәләләр серијасы васитәсилә өлчмә методунун кениш јајылмасына Алвред Бинеин (1857—1911) әсәрләри әһәмијјәтли дәрәчәдә јардым етмишдир. Ушагларын әгли инкишафынын узун илләр јохланылмасы нәтичәсиндә бу истe'дадлы франсыз психологу 3 јашындан 15 јаша гәдәр ушагларын әгли истe'дадларынын өлчүлмәси үчүн чәдвәл јаратмышдыр (1905, 1908 вә 1911).

Бүтүн дүнја психологлары тәрәфиндән тез бир заманда мәнимсәнилән бу метод, чох кечмәдән мүхтәлиф тип тәдрис мүәссисәләриндә, һәрби һиссәләрдә, истеһсалат нөвләриндә ушагларын, јенијетмәләрин вә јашлыларын сечилмәсиндә әсан вә «елми әсасландырылан» аләтә чеврилди. 20-чи илләрдән башлајараг бу метод өз елми әсасыны итирәрәк кениш вә даһа чох формал сурәтдә истифадә едилмәјә башланды. Һал-һазырда бу методун мүхтәлиф вариантлары харичдә, хүсусилә АБШ-да вә Инкилтәрәдә кениш сурәтдә истифадә едилир. Бу методдан бир «әләк» кими истифадә едирләр ки, арзу едилмәјән шакирд категоријасынын бә'зи тәдрис мүәссисәләринә дахил олмасынын гаршысы алынсын вә ја фәһләләрин кија јарамаз олдуглары сүбута јетирилсин.

Тестләр методундан педалокија адланан јаланчы буржуа «елминдә» кениш истифадә едилирди. Бунун јаланчы бир елм олмасы ҮИК(б)П МК-нын 1936-чы ил 4 ијул тарихли, «Халг Маариф Комиссарлары системиндә педаложи тәһриф-

[1] test—инкилис сөзүдүр, сынаг демәкдир.

ләр һаггында» адлы гәрарында ифша едилмишдир. Бу гәрарда ушагларын әгли инкишаф сәвијјәсинин тестләр јолу илә мүәјјәнләшдирилмәсинин гејри-елмилији, ушағын инкишафында һәлледичи амил олан тә'лим-тәрбијәнин ролуна кобудчасына әһәмијјәт верилмәмәси вә с. гејд едилмишди. Совет психологлары, АБШ-да вә дикәр капиталист өлкәләриндә кениш јајылмыш тестләрин истифадәсиндән 1936-чы илдән имтина етмишләр.

Сон заманлар бу методдан совет психолокијасында јенидән истифадә едилмәјә башланмышдыр. Шубһәсиз, бу методун мүсбәт тәрәфләри вардыр. Бу мүсбәт чәһәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Тест методу һәр шејдән әввәл һәр һансы нормаја бәрабәр олмалыдыр. Ушагларын инкишафында нормативләрин мүәјјәнләшдирилмәси ушаг психолокијасында тә'хирәсалынмаз мәсәләдир. Бу мәсәләни һәлл етмәдән програмын синифләр үзрә тәртиби, гурулмасы, елми чәһәтдән әсасландырылмасы мүмкүн дејилдир. Јаш е'тибарилә инкишаф нормаларыны ишләјиб һазырламаг һәм дә әгли чәһәтдән кери галмыш вә педагожи чәһәтдән позулмуш ушаглар арасындакы фәрги мүәјјән етмәк үчүн зәруридир. Бу чәтин мәсәләни әсаслы сурәтдә һәлл етмәдән ушагларла апарылан тә'лим-тәрбијә ишләри елми әсасдан мәһрум олар.

2. Тестләр ајры-ајры ушағы вә ја ушагларын там групуну тәкрар вә мугајисәли сурәтдә мүхтәлиф вахтларда вә мүхтәлиф шәраитдә өјрәнмәк имканы верир.

3. Тестләр методунун мүәјјәнлији вә гыса мүддәтли олмасы тәдгигатчыја чохлу мигдарда материал топламаг, алынан нәтичәни рәгәмләрлә көстәрмәк имканы верир. Чәтинлик дәрәчәсинә көрә паралел серијалар үзрә тәкрар јохлама кечирмәклә, тәдгигатчы јүксәк дәрәчәдә инандырычы мә'луматлар әлдә едир.

4. Һәр бир тәчрүбәли психолог вә педагог тестләр методуну тәтбиг едә биләр, чүнки бу метод хүсуси, узунмүддәтли һазырлыг вә ја мүрәккәб тәчһизат тәләб етмир.

Психи инкишаф анлајышы буржуа елминдә принсип е'тибарилә башга мә'нада гурулдуғундан, тестләр совет психолокијасында һәр ушағын шәхсијјәтинин инкишаф хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг васитәсилә хидмәт едир. Буна көрә дә ушағын психикасыны өјрәнмәк үчүн тестләр методу башга методларла бир сырада истифадә едилә биләр.

Мүшаһидә вә експеримент методларынын ајры-ајры нөвләри психоложи фактлар топланышында һәлледичи әһәмијјәт кәсб едән методлардандыр. Анчаг тәдгигатда әлавә методлардан да истифадә едилә биләр ки, онлар ушағын инкишафынын психоложи хүсусијјәтләри барәдә гијмәтли мә'лумат верир. Бу чүр әлавә методлар сырасына, мәсәлән, ушаг ојунларыны, рәсмләрини, нағылларыны хүсуси шәкилдә өјрәнмәни дахил етмәк олар. Лакин бу чүр өјрәнмә, адәтән јардымчы характер дашыјыр. Психоложи тәдгигат тәчрүбәсиндә шифаһи суаллар вә анкетин мүхтәлиф формасындан да истифадә едилир. Бунлар, мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәлиф фәалијјәт нөвләриндә ушағын јашајыш тарихини, онун марагларыны, характерини, давранышыны ајдынлашдырмаг үчүн тәрбијәчиләрә аиддир.

Адәтән психолог-тәдгигатчы гаршысына гојдуғу проблемин мүхтәлиф чәһәтләрини өјрәнмәк үчүн иш просесиндә бир методдан дејил, бир нечә методдан истифадә едир, алынан нәтичәләри бир-бири илә мугајисә едир, онлары психоложи нөгтеји-нәзәрдән тәһлил едиб мувафиг нәтичәләрә кәлирләр.

2. АЛЫНАН НӘТИЧӘЛӘРИН ИШЛӘНМӘСИ

Тәдгигат просесиндә топланан материал һәлә хам материал һесаб едилир вә хүсуси шәкилдә ишләнмә тәләб едир. Анчаг бу чүр тәһлилдән сонра тәдгигатын вәзифәсини тәшкил едән һәмин ганунаујғунлуглар вә һадисәләр арасындакы рабитәләр мүәјјәнләшдирилә биләр. Топланан материалын ишләнмәси беш әсас мәрһәләни өзүндә бирләшдирир:

1. Тәдгигатчынын топладығы фактларын тәһлили (ушағын чавабы, онун һәрәкәтләри, рәфтары, мүһакимәси, рәсми, јазы ишләри вә с.). Бу илк (вә ја кичик) тәһлилин мәгсәди, тәдгигатын гаршысында гојулан вәзифәјә чаваб верән, ушаг психикасынын хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмагдан ибарәтдир.

Илк тәһлил мәрһәләсиндә тәдгигатчы, ушағын фәалијјәтинин мүәјјән анларында вә ја күндәлик давранышында баш верән чәтинликләрин, бурахылан сәһвләрин характеринә, вахтына вә мигдарына хүсуси диггәт вермәлидир. Ушағын чәтинлијә нечә әһәмијјәт вермәсини, өзүнүн бурахдығы сәһвини көрә билмәсини, ону дүзәлтмәјә чәһд көстәрмәсини вә буну һансы јолла әлдә етмәјә чалышмасыны тәдгигатчы гејд етмәлидир.

2. Илк тәһлил (анализ) билаваситә илк тәркибә (синтезә) кечир. Тәдгиг едилән мөвзу ушагларын чаваблары, фәалијјәтләри, чәһәтләри, тәклиф едилән мәсәләләрин һәллиндә истифадә едилән үсуллар вә бурахылан сәһвләрин әһәмијјәт-

ли әламәтләри, һәмчинин ушаға тәклиф едилән мәсәләләрлә, онларын шәртләрини, тәдгигатчы өз араларында гаршы-гаршыја гојур. Бу заман тәдгигатчынын суаллары, онун јардымы ,тәнгиди, гијмәти нәзәрә алыныр. Мәсәлән, әмәк тапшырыгларыны ушағын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәси, ушағы бу фәалијјәтә тәһрик едән мотивлә јарыш хатиринә, анасына һәдијјә үчүн, һимајә едилән ушаг бағчасынын ушаглары үчүн гаршы-гаршыја гојулмалыдыр. Ушагларда өзүнү көстәрән тәсәввүрләрин характери, зәнкинлији вә дәгиглији, онларын формалашмасы үчүн тәрбијәчинин габагчадан апардығы: екскурсија, изаһат кими ишләри илә дә гаршы-гаршыја гојулмалыдыр. Топланан фактларын габагчадан көрүлән тәдбирләрлә гаршы-гаршыја гојулмасы, бир сыра дахили рабитәләрин ајдынлашдырылмасы, һәмин ушағын (вә ја груп ушагларынын) психикасынын өјрәнилән чәһәтләринин ајрыајры хүсусијјәтләрини ачмаға имкан верир. Лакин онларын нә гәдәр сабит вә әһәмијјәтли олмасы ајдынлашмыр. Бу суала чаваб вермәк үчүн јенидән тәһлил вә тәркиб апармаг вә өјрәнилән һадисәнин маһијјәтини даһа да дәриндән дәрк етмәк лазымдыр.

3. Ојунун гејдләрини вә ја ејни бир мөвзу үзрә мүхтәлиф мүәллимләрин ајры-ајры синифләрдә кечдикләри дәрсләри вә ја ејни бир тәдгигатчынын алдығы фактлары гаршы-гаршыја гојараг алим ушагларын чавабларынын елә хүсусијјәтләрини вә ја ичра едилмиш һәлләрин, изаһларын, сәһвләрин, һәрәкәт үсулларынын еләләрини сечир ки, онлар тәкрар едилирләр. Күллү мигдарда фактларын, шәраитин икинчи мүгајисәли тәһлили һөкмән икинчи тәркиби тәләб едир.

4. Икинчи синтез мүхтәлиф мә'луматларын өз араларында гаршы-гаршыја гојулмасынын мүхтәлиф формасыны өзүнә дахил едир.

Белә ки, 4—5 јашлы ушагларын јаз һаггында вә ја бајрам һаггында тәсәввүрләринин үмуми хассәләрини ајдынлашдырмаг үчүн, тәдгигатчы онларын мүхтәлиф фәалијјәт просесиндә: рәсмләрдә, ојунларда, нағылларда көстәрдикләрини гаршы-гаршыја гојур. Анчаг бу чүр бөјүк (вә ја икинчи) синтездә даима тәзаһүр едән хассәләрә орта мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын тәсәввүрләринин һәгиги сәчијјәви әламәтләри кими бахмаг олар.

5. Експериментдән алынан материалын ишләнмәси бунунла гуртармыр. Совет алимләри ушағын психи фәалијјәтинин хүсусијјәтләрини тәкчә ајдынлашдырмагла дејил, һәм дә онларын һәр биринин башвермә сәбәбләрини анламагла да мәшғул олурлар. Она көрә бөјүк синтез, психиканын мүәјјәнләшдирилән хүсусијјәтләрини (мәсәлән, тәсәввүрләринин), онларын өзләринин харичи вә дахили һәјат шәраитилә, характерлә, методларла вә онларын узунмүддәтли тә'лими илә һәмин јашда олан ушагларын али синир фәалијјәтләринин хүсусијјәтләри илә, ушагларын инкишаф сәвијјәләри илә вә онларын фәаллыг формалары вә с. илә мүхтәлиф гаршы-гаршыја гојманы өзүнә дахил едир.

Материалын ишләнмәси мәрһәләсиндә әлдә едилән нәтичәләрин, ушағын хүсусијјәтләри вә һәјат тарихи, аиләдә тәрбијә системи, сағламлыг вәзијјәти илә гаршы-гаршыја гојмаг бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Она көрә дә тәдгигатчы мүәјјән едилән мүхтәлиф харичи шәраитин тәһлилинә јенидән гајыдыр. Сон нәтичәләр рәгәмләрлә ифадә едилир вә чәдвәлләшдирилир. Мүәјјәнләшдирилән ганунаујғунлуглар графикләр, диаграмлар вә шифаһи нәтичәләр шәклиндә верилир.

Бу гајда илә, материалын бүтүн ишләнмә просеси, тәдгигатчыја өјрәндији һадисәнин дәринлијинә дахил олмаг имканы верән, чохмәрһәләли анализ-синтездән ибарәтдир. Һәр бир елми тәдгигатын вәзифәси һадисәләрин үмуми ганунаујғунлугларыны ачмагдыр.

III ФӘСИЛ

ИНКИШАФ ПРОБЛЕМИ

Кенетика елминин әсас вәзифәси һадисәләри, инкишаф просесиндә өјрәнмәкдән ибарәтдир.

Бир кенетик елм олмаг е'тибарилә, ушаг психолокијасы да, ушағын психи инкишафынын ганунларыны өјрәнир.

Ушаг шәхсијјәтинин тәшәккүлү кими, мүрәккәб бир просеси мүвәффәгијјәтлә изләјиб, идарә етмәк үчүн валидејн вә тәрбијәчиләр ушағын психи инкишафынын маһијјәтини дәриндән билмәлидирләр. Бунун үчүн тәрбијәчи психи инкишафын ганунаујғунлугларыны, механизмини, тәзаһүр хүсусијјәтләрини, онун һансы сәбәбләрлә әлагәдар олдуғуну өјрәнмәли, психи инкишафа тә'сир көстәрән биоложи амилләрин ролу мәсәләсини дәриндән билмәлидир.

Шәхсијјәтин формалашмасыны мүвәффәгијјәтлә идарә етмәк үчүн, тәрбијәчи ушағын психи инкишафынын јолларыны билмәлидир. Һәр бир тәрбијәчи инкишафын тәзаһүр хүсусијјәтләрини вә бу инкишафа тә'сир көстәрән рәнкарәнк амилләри дәриндән өјрәнмәли вә дәрк етмәлидир.

В. И. Ленин психи инкишаф һаггында ики әсас нәзәријјәнин мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир.

В. И. Ленин һәр бир һадисәнин инкишаф просесинин, онун көстәричиләринин, сәбәб вә һәрәкәтверичи гүввәләринин материалист вә идеалистчәсинә анлашылмасыны ајдын бир шәкилдә ифадә етмишдир.

В. И. Ленин «Диалектика мәсәләләринә даир» әсәриндә јазмышдыр: «Инкишафын (тәкамүлүн) ики әсас (јахуд ики мүмкүн? ја да тарихдә мүшаһидә олунан ики?) консепсијасы бунлардыр: Инкишаф кичилмә вә бөјүмә кими, тәкрар кими вә инкишаф әксликләрин вәһдәти кими (ваһидин икијә, бирбирини истисна едән әксликләрә бөлүнмәси вә бунларын арасында гаршылыглы мүнасибәт).

Һәрәкәтин биринчи консепсијасында өз һәрәкәт, онун һәрәкәтверичи гүввәси, онун мәнбәји, онун мотиви көлкәдә галыр (јахуд бу мәнбә харичә кечирилир—аллаһ, субјект etc). Икинчи консепсијада башлыча диггәт «өз» һәрәкәтин мәнбәјинин дәрк олунмасына јөнәлдилир.

Биринчи консепсија өлүдүр, солғундур, гурудур. Икинчи—һәјатидир. Јалныз икинчи консепсија бүтүн мөвчудатын «өзһәрәкәтинин», «тәдричиликдә фасиләнин», «әксилијә чеврилмәсинин», «көһнәнин мәһв олмасынын вә јенинин јаранмасынын ачарыны верир»[1].

1. ИНКИШАФЫН ИДЕАЛИСТЧӘСИНӘ АНЛАЈЫШЫНЫН ТӘНГИДИ

Биринчи (идеалист) консепсија инкишаф едән һадисәјә анчаг артан (вә ја азалан) бир һадисә кими бахыр. Мәсәлән, идеалистләр-метафизикләр биткинин инкишафыны онун һәчминин, чәкисинин, бөјүклүјүнүн артымы кими баша дүшүрләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән ушағын психи инкишафы тәләффүз етдији сөзләрин сајынын артмасы, вәрдишләрин даһа тез тәшәккүлү, диггәтин мәркәзләшмәси мүддәтинин артмасы вә јахуд һафизәдә сахладығы сөзләрин мигдарынын артмасы илә мүәјјән едилир.

Бүтүн бу көстәричиләр ушағын инкишафында, шүбһәсиз, әһәмијјәтә маликдир. Лакин көмәксиз бир чағанын, шүурлу, јарадычы фәалијјәт көстәрән, јүксәк инкишаф етмиш адама чеврилмәси просесинин һамысыны буна аид етмәк олмаз.

Идеалист нәзәријјәчиләрин нүмајәндәләри инкишафын сәбәбләри вә ја мәнбәләри һаггында икинчи вачиб мәсәләни дә сәһв шәкилдә һәлл едирләр. Онлар тәсдиг етмәјә чалышырлар ки, һәр бир һадисәнин инкишафы елә гүввәләрин тә'сири алтында баш верир ки, онлары нәинки идарә етмәк, һәтта өјрәнмәк мүмкүн дејилдир. Онлар дәркедилмәздирләр.

Бу консепсијада истәнилән һадисәнин инкишафына кизли сурәтдә баш верән бир просес кими бахылыр.

Педагожи елмләрдә идеалист консепсија, ушаг һаггында елм адланан-педалокијада даһа ајдын ифадә едилмишдир. Педалокија АБШ-да XX әсрин әввәлләриндә мејдана чыхмышдыр. Онун баниси Стенли Холл олмушдур. Онун дедијинә көрә о, ушаг һаггында елә бир комплекс елм јаратмаға чәһд көстәрмишдир ки, о, нә анатомија, нә физиолокија, нә педагокика вә нә дә психолокија олсун, бунларын һамысынын комплексиндән ибарәт олсун.

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, Ч. 38, сәһ. 382.

Педологлар белә һесаб едирдиләр ки; ушағын психи инкишафы онун ағлынын зијалылығынын вә ја мүәјјән габилијјәтләринин инкишафындан ибарәтдир. Зијалылығы харичи психологлар мүхтәлиф шәкилдә баша дүшүрләр. Онлар буну ја мәсәлә һәлли јолуну тез тапмаг бачарығында, ја да мүһитин јени тәләбләринә чәлд ујғунлашма бачарығында көрүрдүләр. Бу «ујғунлашма» өзүнүн ифрат формаларында истәнилән конкрет шәраитдә ушағын өзүнүн фираванлығыны тә'мин етмәк үчүн ән јахшы форма тапмаға олан тәмиз ишбазлыг таланты һесаб едилирди.

Педологлар тәсдиг едирдиләр ки, инкишаф ушағын өзү илә дүнјаја кәтирдији габилијјәтләрин, характер әламәтләринин, марагларын вә мејилләрин јетишмәсидир. Ушаға даһилик әламәтләри вә ја ахмаглыг, чәсурлуг вә ја горхаглыг, хејирхаһлыг вә ја әхлагсызлыг һазыр шәкилдә верилир. Фитри габилијјәтләр вә ја «истеʼдад», характерин хүсусијјәтләри ирсән ушаға валидејнләриндән, бабаларындан дәјишилмәдән кечир. Бу заман јени доғулмуш чаға үчүн онун инкишафынын һәм темпи, һәм дә сәрһәдди әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилмишдир. Онлар һәмчинин ушағын кечмиши илә әлагәдар олараг габагчадан һәлл едилмишдир.

Бу гајда илә педолокијанын нүмајәндәләри ирсијјәти ушағын инкишафынын әсас вә һәлледичи амили һесаб едирләр. Ағылсыз валидејнләрин ушаглары да ағылсыз олур. Истеʼдадлы валидејнләрин ушаглары, онун кәләчәк һәјатынын нечә гурулмасындан асылы олмајараг, истеʼдадлы доғулурлар.

Педолокијанын бә'зи нүмајәндәләри е'тираф едирләр ки, ушаға ирсән верилмиш габилијјәтләрин, характер әламәтләринин сүр'әтлә јетишмәсинә һәр һалда мүһитин дә мүәјјән тә'сири вардыр (В. Штерн). Педологлар мүһит ады алтында ушағын анчаг аиләсини баша дүшүрләр, аиләјә дә чәмијјәтин бүтүн һәјатындан тәчрид едилмиш, ајрылмыш һалда бахырлар. Онлар тәсдиг едирләр ки, бу «әһатә» дәјишмәздир, сабитдир. О, ушағын инкишафына онун бүтүн әламәтләринә, марагларына, мејилләринә фаталистчәсинә, габагчадан мүәјјән едилмиш тә'сир көстәрир. Бу амил, јә'ни мүһит, биоложи амил, ирсијјәт кими тә'сир көстәрир, тәрбијәнин педагожи фәалијјәтдән, ушағын өзүнүн артан фәалијјәтиндән асылы олмајараг, һәр бир ушағын инкишафыны габагчадан һәлл едир.

Педологлар үчүн мәдәнилијин һәлледичи көстәричиси сүр'әтдир, ушагда әввәлчәдән мөвчуд олан габилијјәтләрин кенишләнән сүр'әтидир. Нормал сүр'әтдә ушаг һәр јаш дөврүндә инкишафын мүәјјән мәрһәләсинә чатмалыдыр, әгли инкишафын мүәјјән сәвијјәсинә галхмалыдыр. Ушағын јүксәлдији әгли јаш, мүвәффәгијјәтлә һәлл едилән тестләрин мигдарынын садәчә һесабланмасы илә мүәјјәнләшдирилир. Әгли јашы нормал јашла гаршы-гаршыја гојдугда, мәдәнилик инкишафынын әмсалыны (JQ) верир.

Педологлар әсас ганун тәкрар (биокенетик) гануну һесаб едирләр. Бу да гысача олараг белә ифадә едилир: «Нөвүн инкишафы чинсин инкишафыны тәкрар едир». Бунун әсасында белә бир үмуми нәтичә чыхарырлар ки, инсан тәбиәти е'тибарилә вәһшидир, ушаг «ибтидаи»дир, «шимпанзејәбәнзәр варлыг»дыр (К. Бјүлер, Г. Валлас). Онун тәфәккүрү маһијјәт е'тибарилә мәнтигсиздир вә «јуху кимидир» вәһшиләрдә олдуғу кими «хәјалдыр». Ушаг дәркетмә габилијјәтинә малик дејилдир. Онун инсанлара мүнасибәти, давранышы, марагланы биоложи тәләбатларла мүәјјәнләшдирилмишдир.

Беләликлә, педолокијанын нүмајәндәләри инсанын бүтүн кејфијјәтләринин ирсән верилмәсини тәсдиг едиб, тәрбијәнин ролуну инкар едирләрсә, дикәр идеалист-алимләр тәсдиг едирләр ки, ушаг валидејнләрдән ирсән һеч бир шеј алмыр. Бу фикри илк дәфә XVIII әсрдә инкилис философу Чон Локк сөјләмишдир. О демишдир ки, ушаг дүнјаја ағ лөвһә кими (tabula rasa) тәмиз руһла кәлир. Бүтүн инкишаф ушағын тәчрүбә әлдә етмәсиндән ибарәтдир. Тәрбијәчи ушағы истәдији формада јетишдирә биләр.

Истәр ирсијјәти, истәр мүһити вә истәрсә дә тәрбијәни инкишафын әсасында көтүрмәк јанлыш фикирдир. Бунунла онлар метафизик мөвгедә дururлар. Метафизик алимләр ушағын инкишафына онун баш вердији конкрет шәраитдән тәчрид едилмиш һалда бахырлар. Бу заман онлар сәһв олараг биоложи амил кими, дахили амилин тә'сирини харичи сәбәбләр кими мүһитин тә'сири илә гаршы-гаршыја гојурлар.

Буржуа идеалист чәрәјанларындан бири дә АБШ-да мејдана кәлмиш биһевиоризм чәрәјанылыр. Бу чәрәјанын тәрәфдарлары башга бир идеја ирәли сүрүрләр. Онлар инсанын давранышында психиканы, шүуру рәдд едирләр. Онлар инсаны машынла ејниләшдирирләр. Биһевиористләр иддиа едирләр ки, үмумијјәтлә шүур јохдур, ушағын инкишафы мәшгләрдән, тәмринләрдән башга бир шеј дејилдир. Биһевиористләрә көрә инсанын бүтүн һәрәкәтләри әввәлчәдән верилмишдир, програмлашдырылмыш вә күллү мигдарда тәкрарлар васитәсилә мөһкәмләндирилмишдир.

Мүасир инкилис психологу Ч. Хјүмфреј өзүнүн—«Анла-

ма проблеми мөвчуд дејилдир» адлы мәгаләсиндә, исбат етмәјә чалышыр ки, инсанларын өз араларындакы дил васитәсилә үнсијјәти ашағыдакы һәлгәләрдән ибарәтдир: мә'луматын сечилмәси—шифаһи вә ја јазылы кодларла шифрләмәси—кечиричи чиһаза вермәси—(гыртлаға вә ја әлә)—һава вә ја кағыз васитәсилә кечирмәси—мүсаһибин гәбуледичи чиһаз васитәсилә сигналлары гәбул етмәси (гулаг вә ја көзлә)—сигналларын изаһ едилмәси (анлама). Демәк, инсанларын бир-бири илә нитг васитәсилә үнсијјәтиндә тәфәккүр иштирак етмир, о садәчә олараг лазым да дејил. Өз әсәриндә Хјүмфреј биһевиоризмин ифрат формасынын аловлу мүдафиәчиси кими чыхыш едир.

Бу гајда илә, инкишаф просесини анламагда идеалист консепсијасы мүхтәлиф алимләрин ирәли сүрдүкләри нәзәријјәләрин бирчинсли вә ардычыл системи кими тәсәввүр олунмур. О, күллү мигдарда бир-биринә зидд идејалары, нәзәријјәләри, мүһакимәләри бирләшдирир ки, бунлар да һәм ифрат идеалист, һәм дә кобуд механистик мөвгедә дуран мүәллифләр тәрәфиндән мүдафиә едилир. Бурада үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, инкишаф кизли сурәтдә баш верән, биликләрин, вәрдишләрин чохалмасында инсанын ону әһатә едән мүһитә ујғунлашма сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә ифадә олунан просес кими анлашылыр.

Инкишаф проблемини мүтәрәгги, диалектик-материалист психолокијанын нүмајәндәләри принсип е'тибарилә башга чүр һәлл едирләр.

2. ИНКИШАФЫН МАТЕРИАЛИСТЧӘСИНӘ АНЛАШЫЛМАСЫ

Марксист алимләр һәр шејдән әввәл артым вә инкишаф мәфһумуну фәргләндирирләр.

Инкишаф тәкчә кәмијјәт артымыны дејил, һәм дә өјрәнилән һадисәнин кејфијјәт дәјишмәләрини өзүнә дахил едир. Белә ки, биткинин инкишафы—тәкчә онун һәчминин вә ја ағырлығынын артмасы дејил, һәм дә онун бир мәрһәләдән (вәзијјәтдән) дикәринә кечмәси, jә'ни кејфијјәтинин дәјишмәсидир. Бу чүр кечид куја гәфләтән, көзләнилмәдән, сычрајышла баш верир. Анчаг бу сычрајыш заһири характер дашыјыр, буна бахмајараг јени вәзијјәт, јени кејфијјәт һәмишә мүәјјән мүддәт (аз вә ја чох) әрзиндә, аз нәзәрә чарпан шәкилдә ,инкишаф едән организмдә баш верән кәмијјәт артымы (вә ја азалмасы) мүшаһидәчидән кизли сурәтдә һазырланыр.

Бу чүр ганунаујғунлуглар ушағын психи инкишаф просесиндә дә мөвчуддур. Мәсәлән, нитгин инкишафы ушағын анладығы вә ифадә етдији сөз еһтијатынын артмасында ифадә едилир. Лакин нитгин инкишафы онунла битмир. Ушаг илк дәфә 20—30 сөзү баша дүшәндә, о өзүнә аид олан садә суаллары анламаға башлајыр. Онун әһатә олундуғу инсанларла үнсијјәти башга чүр олур. Ушаг 60—70 сөз мәнимсәдикдән сонра садә чүмләләрдән истифадә етмәјә башлајыр, јә'ни илк грамматик формалары мәнимсәјир. Буна ујғун олараг онун тәфәккүр просеси дә дәјишир. Ушағын әгли инкишафы јени мәрһәләјә дахил олур. Беләликлә ушаг јаша долдугча, һәјат тәчрүбәси чохалдыгча онда психика да инкишаф едиб дәјишир.

Инкишаф просеси һәмишә ваһиддир вә тамдыр. Онун бүтүн пилләләри вә мәрһәләләри ардычыл сурәтдә бир-бири илә бағланмышдыр. Бу заман бүтүн инкишаф просеси там шәкилдә рәван, бәрабәр өлчүдә дејил, гырыг-гырыг һалда баш верир.

Материалист алимләр гәти сурәтдә тәсдиг едирләр ки, ушағын психи инкишафы, дикәр һадисәләр кими, өз-өзүнә, дахили сәбәбләрдән төрәмәклә баш вермир. Елм ушағын әгли вә әхлаги кејфијјәтләринин инкишафыны мүәјјәнләшдирән сәбәбләри ајдынлашдырмалыдыр. Инкишафын сәбәбини ушағын өзүнүн һәјат просесиндә, онун мәишәтини тәшкил едән, конкрет зиддијјәтли шәраитдә вә онун әһатә олундуғу харичи аләмин чох формалы гаршылыглы мүнасибәтләриндә ахтармаг лазымдыр. Онлар бөјүмәкдә олан ушаг һәјатынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә инкишафыны мүәјјәнләшдирир.

Мәсәләнин һәллинә детерминистчәсинә јанашараг, марксист психологлар чалышырлар ки, мүхтәлиф амилләрин вә шәраитин, ушағын психи инкишафына, бу просесә мүхтәлиф мәрһәләләрдә көстәрдији тә'сирини, онларын ролуну вә гаршылыглы мүнасибәтини арашдырсынлар.

Шәхсијјәтин, еләчә дә инсан чәмијјәтинин инкишаф просесиндә көһнә формалар, идејалар, адәтләр, мараглар дәјишир вә јени мәзмун кәсб едир. Бу просесдә онлар көһнә әталәти дәф едирләр вә һәмин мүбаризәдә формалашыр, мөһкәмләнирләр. Баш верән инкишаф просесиндә јени мәрһәлә бу чүр мејдана кәлир. Көһнәлик, кечмиш адәт, консервативликлә јенилик, јеничә башверән, мүтәрәггилик арасында кедән мүбаризә һәр чүр инкишафын сәбәби олур.

Беләликлә, материализм, сәбәбсиз инкишафы нәинки рәдд едир, һәм дә бу просесин һәрәкәтетдиричи гүввәсини ашкар сурәтдә көстәрәрәк, белә һесаб едир ки, инкишафын сәбәб-

ләри һәмин инкишаф просесинә хас олан ганунаујғунлуглардан ибарәтдир: дахили зиддијјәтләрин мүбаризәси—инкишафын әсасыдыр. Бу чүр консепсија һәмин просеси анчаг изаһ етмәк имканы вермир, һәм дә ону идарә едир.

3. ПСИХИ ИНКИШАФЫН КӨСТӘРИЧИЛӘРИ

Совет психолокијасы инсан шүуруну онун фәалијјәти илә сыхы вәһдәтдә гәбул едир. Мүәјјән мотивләрлә јаранан, габагчадан гаршыја гојулмуш мәгсәди әлдә етмәјә доғру јөнәлән инсан фәалијјәти шүурлудур. Онда инсан шәхсијјәтинин бүтүн чәһәтләри ифадә олунур. Психики инкишафын әсас көстәричиләри, ушағын фәалијјәтинин мәзмунундан, характериндән, үсулундан вә истигамәтиндән ибарәтдир.

Ушағын психи чәһәтдән инкишафы барәдә фикир сөјләмәк үчүн елә көстәричиләр ајырмаг лазымдыр ки, онлар шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафынын формалашмасы үчүн әсас һесаб едилсин. Бу чүр көстәричиләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ушағын идракы вә идрак фәалијјәтинин инкишафы.
2. Харичи мүһитә вә өз-өзүнә мүнасибәтләр системинин формалашмасы.
3. Мәһсулдар фәалијјәт үчүн имкан јарадан мүхтәлиф *практик вә әгли иш системинә јијәләнмәси.*

Бу үч чәһәт бир-бириндән ајрылмаздыр, лакин бунлар инсан шәхсијјәтинин ајры-ајры инкишаф мәрһәләләриндә мүхтәлиф тәзаһүр хүсусијјәтләринә малик олуб, мүхтәлиф шәкилдә өзүнү бүрузә верир.

4. ИДРАКЫН ИНКИШАФЫ

Психика харичи аләмин ин'икасындан ибарәт олдуғу үчүн онун инкишафы ушағын, өз һәјатынын мүхтәлиф дөврләриндә нәји әкс етдирмәсиндән вә дәркетмә просесинин нечә кетмәсиндә өзүнү көстәрир.

Идрак фәалијјәтинин инкишафы тәкчә ушагда ону әһатә едән әшјалар барәсиндә биликләрин һәчминин артмасындан ибарәт дејилдир. Бурада дәркетмә дәринлијинин дәјишмәси дә мүһүм рол ојнајыр. Инкишаф нәтичәсиндә биликләр кетдикчә даһа чох мә'налы, мүнтәзәм, анлашыглы, системли мүтәһәррик вә әсасландырылмыш характер дашыјыр. Һәтта ушаға онун илк јашларында јахшы таныш олан әшјалар онун һәјатынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә мүхтәлиф шәкилдә әкс олунур.

Инкишаф просеси, ушағын сәтһи, ајры-ајры, пәракәндә шәкилдә гаврадығы һадисәләрин ин'икасындан, онларын мәзмунуну дәрк етмәјә, онлары идарә едән ганунларын ајдынлашдырылмасына, системли вә анлашыглы биликләрин газанылмасына кечиддән ибарәтдир.

Идрак фәалијјәтинин инкишафы бир дә онда ифадә едилир ки, ушаг тәдричән харичи аләми даһа артыг тәкмилләшмиш үсулларла әкс етдирмәји мәнимсәјир. О, мүшаһидә етмәји өјрәнир, ән зәрури оланлары сечичи шәкилдә јадда сахлајыр, сонра исә анчаг она лазым олан материалы нијјәтли сурәтдә јенидән чанландырыр. Инкишаф просесиндә ушаг ејни чинсли әшјалары мүгајисә етмәји, груплашдырмағы, мүһакимә јүрүтмәји, мүшаһидә етдији һадисәләрдән нәтичәләр чыхармағы, сонра исә онлары тәнгиди сурәтдә јохламағы өјрәнир.

Демәк, дәркетмәнин инкишафы ушаг тәрәфиндән дәркедилән мәзмунун анчаг һәчминин вә дәринлијинин дәјишмәсиндә дејил, һәм дә ушаг тәрәфиндән идрак фәалијјәтинин үсулларыны мәнимсәмәкдә ашкара чыхыр.

5. МҮНАСИБӘТЛӘР СИСТЕМИНИН ФОРМАЛАШМАСЫ

Харичи аләми әкс етдирәркән адам дәрк етдији һадисәләрә ичтимаи һәјатын тә'сирләринә, инсанлара вә өз-өзүнә бу вә ја дикәр шәкилдә мүнасибәт бәсләјир. Адам јаша долдугча онун дүнјакөрүшү, мүнасибәтләри, һадисәләри гијмәтләндирмәси дә кетдикчә даһа чох мүәјјәнләшир. Чағанын харичи аләмә мүнасибәти илк вахтда үзвү тәләбатларла баглы олур. Ачлыг, ағры, јоргунлуг вә с. мәнфи емосијалар әмәлә кәтирир. Охшамаг, әзизләмәк, тохлуг вә с. исә мүсбәт емосијалар әмәлә кәтирир.

Ушағын емосионал мүнасибәтләринин инкишаф даирәси ашағыдакы гајдада ифадә олунур:

1. Тәдричи лагејдлик, јә'ни «емосионал-нејтрал» әшјалар, мәсәлән, тәзә палтар, рәнкли шәкилләр, инсанларын рәфтарлары вә с. бу кими ушаг үчүн һәјати әһәмијјәтә малик олмајанлар, онда бә'зи һиссләрин јаранмасына сәбәб олур.

2. Баш верән һиссләр, давранышын мотивләри вә с. даһа чох фәргләндиричи олмаға башлајыр. Беш јашлы ушаг һәзз вә истираб кими һиссләр кечирир. Онун нәнәсинә вә анасына, ојунчағына вә она таныш олан бешик маһнысына, өзүнүн мүвәффәгијјәтинә вә севимли атасынын тә'рифинә мүнасибәти мүхтәлифдир. Онлар чохлу чаларлара малик олурлар вә мүәјјән вахтларда мүрәккәб зиддијјәтли һиссләрә чеврилирләр.

3. Бөјүмәкдә олан ушағын мүнасибәтләриндә ифадә олунан һиссләри, ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән әсасландырылмыш вә даһа мөһкәм олур. Бөјүк ушағын, мәктәблинин һиссләри, онун газандығы биликләр системи вә әмәли тәчрүбәси илә характеризә олунур, кичик јашлы ушагларын һиссләри исә, илк нөвбәдә тәглидчилик характери дашыјыр. Мөһкәм дүнјакөрүшү, һиссләр системи мәзмунлу вә әсасландырылмыш билијә истинад едир. Онлар инкишаф етмиш шәхсијјәтин һәгиги е'тигадларына чеврилирләр.

6. ИНКИШАФЫН АМИЛЛӘРИ

Инкишафын амилләри дедикдә елә даими тә'сир көстәрән шәраит нәзәрдә тутулур ки, онлар өјрәнилән һадисәнин инкишафында әһәмијјәтли вә һәтта мүәјјәнләшдиричи гијмәтә маликдирләр. Һәр амилин вә онун ушағын психи инкишафында ролунун маһијјәтини баша дүшмәк, психиканын инкишафына олан бахыш бу вә ја дикәр бир алимин нөгтеји-нәзәри илә билаваситә бағлыдыр.

Инкишафа олан биоложи вә социоложи амилләрин тә'сири адәтән даһа чох кәскин сурәтдә мүзакирә едилир.

Инкишафын сәбәбләрини анламаг вә ваһид һәјат просесиндә һәр амилин әһәмијјәтини мүәјјән етмәк үчүн, зәрури сурәтдә инкишаф просесинә диалектик бахымдан јанашылмалыдыр. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл ирсијјәт вә мүһит анлајышларыны шәрһ етмәк лазым кәлир.

7. ИРСИЈЈӘТ

Ән чох мүбаһисәли мәсәләләрдән бири ушағын психи инкишафында ирсијјәт вә онун мөвгеји мәсәләсидир. Кечмишин вә мүасир дөврүн бир чох психологлары (Ст. Холл, Е. Клаперад, Ч. Селли, Г. Кершенштејнер, Ш. Бјүлер, Ч. Мејли, Л. Блетс) беләә баша дүшүрләр ки, әчдадын габилијјәтләри, характерин әламәтләри вә мараглары кәнч нәслә һазыр шәкилдә верилир. Куја ушаг доғуларкән бу кејфијјәтләри ирсән өзү илә бирликдә кәтирир.

Бу үздәнираг психологлар сүбут етмәјә чалышырлар ки, ушағын психи инкишафында әсас мәсәлә биоложи амилләрдир.

Буна бәнзәр тәсдигләр бә'зи статистик мә'луматларла да мөһкәмләнир. Тамамилә ајдындыр ки, бу чүр сүбутлар һеч бир елми әсаса вә гијмәтә малик дејилдир. Јүзләрлә мисаллар кәтирмәк олар ки, күллү мигдарда јүксәк исте'дадлы вә һәтта даһи адамлар өз исте'дадларынын кичичик бир һиссәсини өз нәслинә вермәмишдир.

Ушағын психи инкишафынын ирси шәртләшмәсини исбат етмәјә чалышараг, педагокика вә психолокија елминин ифрат мүртәче истигамәтләринин нүмајәндәләри тәсдиг едирләр ки, габилијјәтләр, онларын өзүнәмәхсуслуғу, инкишаф дәрәчәси јашлы нәсилдән, кәнч нәслә һазыр шәкилдә ган васитәсилә, рүшејм маддәси—кенләр васитәсилә верилир; ушаг јаша долдугча бу габилијјәтләр өзбашына јетишир; анчаг валидејнләрдәки инкишаф сәвијјәсини өтүб кечмир.

Ушағын инкишафында биоложи амилин һәлледичи ролуну мүдафиә едәнләр адәтән Г. Мендел тәрәфиндән XIX әсрдә кәшф едилән ирсијјәт ганунунун ајры-ајры әламәтләринә әсасланырлар. Доғрудур, Менделин тәдгигаты ана вә ата организмләринин ајры-ајры хассәләринин кичик нәслә ирсән кечирилмәсинин үмуми ганунларыны ајдынлашдырмаға имкан верди. Лакин Мендел өз сә'јини о истигамәтә јөнәлтмишдир ки, валидејн организмләринин әламәт вә хассәләринин кичик нәслдә анчаг тәкрар едилмәсини мүәјјәнләшдирсин. О, бу әламәт вә хассәләрин дәјишкәнлик просесини гәтијјән ишыгландырмамышдыр.

Ушағын психи инкишафыны јалныз ирсијјәтлә бағламаг олмаз, проблемин бу чүр биртәрәфли ишыгландырылмасы тамамилә әсассыздыр.

Совет биологлары (Н. И. Вовилов, И. В. Мичурин, В. Р. Вилјамс вә бир гәдәр сонралар кенетиканын нүмајәндәләри) Ч. Дарвинин идејасыны давам етдирәрәк ирсијјәт ганунларынын диалектик материалист изаһыны вермишләр. Мүасир кенетика ирсијјәти организмин мүәјјән шәраитдә јашамасы вә инкишаф етмәси габилијјәти кими баша дүшүр. Бу габилијјәт јашлы нәсилдән кәнч нәслә мүәјјән физики-биокимјәви тәшкил олунма шәклиндә верилир. Лакин, јашајыш мүһити даима дәјишән вәзијјәтдә олдугча, һәр јени организм бу дәјишиклијә ујғунлашмаға мәчбурдур. Бунунла белә ирсән верилән әламәтләрин позулмасы баш верир. Чаван организмләрдә јени әламәтләр, чәһәтләр, кејфијјәтләр тәзаһүр едир.

Бу гајда илә ирсијјәт дәјишмәдән јашаја билмәз. Организмин инкишафы јүксәк, онун мүһитлә гаршылыглы тә'сиринин типи мүрәккәб олдугча, һәјат шәраитинә ујғунлашманын чевиклијини вә еффективлијини тә'мин едән дәјишкәнлик даһа чох рол ојнајачагдыр.

Ирсијјәт вә дәјишкәнлијин мүрәккәб мүнасибәтләри хүсусилә өзүнү орада ајдын сурәтдә көстәрир ки, орада адам

нијјәтли сурәтдә организмин һәјат шәраитини дәјишәрәк, онун ирсән гәбул етдији хассәләрә планлы сурәтдә тә'сир көстәрмиш олсун. Әввәлчәдән гаршыја гојулмуш мәгсәдәујғун сурәтдә јени битки нөвү, һејван организми алмаг тәчрүбәси буну тәсдиг едир.

Јени доғулмуш ушаг үзәриндә апарылан хүсуси експериментләр көстәрмишдир ки, ушаг әһәмијјәтли дәрәчәдә фәрди хүсусијјәтләрлә доғулур.

Ганын кимјәви тәркиби, тохумалар, һүчејрәләр тамамилә мүхтәлиф олурлар. Бә'зән бир ушағын бејин һүчејрәләринин сајы 13—22 дәфә о бириндән чох олур (В. Уилјамс). Бә'зи ушагларын үрәји күн әрзиндә 3, 16, дикәринки 10, 8 литр ган бурахыр. Галханвари вәзинин чәкиси чох мүхтәлиф олур. Бејнин гырышында олан һүчејрәләрин мигдары бир ушагда о бириндән 2 дәфә чох (вә ја аз) ола биләр. Н. И. Касаткинин дедији кими елә јени доғулан ики ушаг тапмаг олмаз ки, онларда ојанманын нисбәти, гүввәси вә сиинр просесләринин таразлашмасы ејни олмуш олсун.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, психи инкишафда биоложи амилин ролу ирсијјәтлә гуртармыр. Ушаглар дүнјаја бир сыра фәрди әламәтләрлә кәлирләр. О әламәтләр ушағын нә валидејнләриндә, нә дә кечмиш әчдадларында олмур. Бу хүсусијјәтләри ушаглар ана бәтниндәки һәјатларында газанырлар.

Ушаг дүнјаја кәләркән өзү илә кәтирдији бүтүн имканларын һәгигәтә чеврилмәси, ушағын мүәјјән ичтимаи мүһитдә кечирдији һәјат просеси илә шәртләшир.

8. МҮҺИТ

Бөјүмәкдә олан ушағын психи инкишафында ирсијјәти инкар едән мүтәрәгги рус педагоглары, мүһитин һәлледичи ролуну инадла гејд етмишләр. Һәлә вахты илә А. Н. Радишшев, бир гәдәр сонра исә В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добрулјубов вә К. Д. Ушински гәти тәсдиг етмишләр ки, ушаг ағыллы вә ја сарсаг, хејирхаһ вә ја гәддар доғулмур, ушаг анчаг јашадығы мүһитин тә'сири алтында белә олур.

20-чи илләрдә јашамыш мәшһур алман ушаг психолгларындан бири олан, В. Штерн конверкенсија нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. Бу нәзәријјәјә көрә ушағын инкишафына бир тәрәфдән биоложи амилләр тә'сир едир, дикәр тәрәфдән исә ону әһатә едән мүһит тә'сир көстәрир (В. Штерн биоложи амилләри ирсијјәт кими гәбул едир). Инкишафын ики хәтти һарада исә чарпазлашыр, јә'ни конверкенсија[1] әмәлә кәлир. Мүасир габагчыл франсыз психолокијасынын мәшһур нүмајәндәләриндән бири олан Ж. Пиаже дә буна бәнзәр бир мөвгедә дурур. О, белә һесаб едир ки, ушағын инкишафы, бу просесин өзүнә хас олан дахили ганунлара табе едилмишдир. Пиаже ону да гәбул едир ки, инкишафын кедишинә ушағын јашадығы ичтимаи мүһит дә тә'сир көстәрир. Лакин мүһит анчаг биоложи амилин, јә'ни јетишмәнин тә'сирини тә'мин едән шәраитдир. Белә е'тираф һәлә бу чәтин мәсәләнин гәнаәтләндиричи һәллини вермир, мүһитин тә'сиринин нәдән ибарәт олмасы, ирсијјәтин вә тәрбијәнин тә'сирилә, бу амилин гаршылыглы тә'сиринин нечә олмасы ачылмамыш галыр.

Бир чох харичи өлкә психологлары (мәсәлән, Е. Мишо), өзләри белә, бу ишдә долашдыгларыны е'тираф едирләр.

Совет психологлары бу мәсәләнин мүзакирәсинә башга принсипле јанашырлар. Онлар тәкчә тарихи материализмин әсас ганунларына дејил, һәм дә габагчыл тәбиәт елминин мә'луматларына истинад едирләр.

Мүасир биолокија елми тәсдиг едир ки, организм вә ону әһатә едән мүһит бир вәһдәт тәшкил едир. Мүһит мәфһумуна организмин инкишаф етдији бүтүн шәраитләрин чәми дахил едилир. Лакин организмин инкишафына мүхтәлиф заманларда тә'сир едән шәраитләр ејни дејилдир. Бу да ушағын тәбии вә ичтимаи мүһитдә инкишафыны өјрәнән заман өзүнү даһа ајдын көстәрир.

а. Тәбии мүһит. Тәбии мүһити, иглим, чоғрафи шәраит биткиләр тәшкил едир. Белә бир суал орталыға чыхыр: тәбии мүһит ушағын инкишафына тә'сир көстәрә биләрми? Шүбһәсиз, исти сәһрада јашајан ушагда маддәләр мүбадиләси, шималда вә ја дәниз кәнарында јашајан ушагда баш верән маддәләр мүбадиләсиндән фәргли олур. Галын мешә золагларына јахын јашајан ушаглар, биткиләрдән мәһрум олан ушаглардан фәргли сурәтдә јејир, нәфәс алыр. Демәли, тәбии мүһит ушағын истәр психи, истәрсә дә физики инкишафына тә'сир едир. Белә бир суал да орталыға чыхыр ки, тәбии мүһит ушағын бир шәхсијјәт кими формалашмасына билаваситә, бирбаша тә'сир көстәрә биләрми? Бу суала чаваб вермәк үчүн, гејд етмәк лазымдыр ки, идеја, мараг, әгил, һиссләр, һаванын температурундан, јерин релјефлијиндән вә ја јерин чохлу биткиләрлә өртүлү олмасындан асылы ола

[1] Конверкенсија—латын сөзүдүр, јахынлашмаг, охшамаг демәкдир.

билмәз. Лакин, гејд етмәк лазымдыр ки, тәбии мүһитин, ушағын инкишафында аз-чох тә'сирә малик олдуғуну инкар да етмәк олмаз. Тәбии мүһит, ушағын психикасына долајы јолла, васитәли тә'сир көстәрир, јә'ни һәјат тәрзи, јашлы адамларын әмәји васитәсилә дә тә'сир көстәрир. Мәсәлән, ојунлар мүхтәлиф халгларын јашадығы әразидә мүхтәлиф олур, бүтүн ушаглар һәр јердә ејни ојун ојнамырлар—балыгчынын оғлу шахтачынын оғлунун ојнадығы ојуну ојнамыр. Мүхтәлиф әразидә јашајан халгын өзүнәмәхсус ән'әнәси, адәти мөвчуддур.

Бу гајда илә тәбии мүһит, ушағын инкишафынын амилинә чеврилир, лакин она јалныз сосиоложи мүһит васитәсилә, инсанларын ичтимаи әмәк фәалијјәтилә тә'сир көстәрир.

б. **Ичтимаи мүһит.** Ушағын инкишафы үчүн ичтимаи мүһитин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Күллү мигдарда һәјати фактлар исбат етмишдир ки, инсан чәмијјәтиндән кәнарда чаға һәгиги инкишаф етмиш шәхсијјәт ола билмәз (вәһши һејванларын мағараларына дүшән ушагларын тәчрүбәси буну ајдын көстәрмишдир).

Инсан мүһити, чоғрафи мүһит кими, јекнәсәг вә сабит тәсәввүр едилә билмәз. О чох мүрәккәб, дәјишән вә мүхтәлиф характерлидир.

Һәр бир ушағын јашадығы мүһит[1] бир дејил, бир нечә зонаја гуршаға маликдир. Ән јахын зона ушағын аилә мүһитиндән ибарәтдир. Ән кениш мүһит јолдашлар вә тәрбијәчиләрдир. Бунларла ушаг һәтта көрпәлик дөврүндән таныш олур. Ушаға чох да јахын олмајан даһа кениш мүһит, она аз таныш олан јашлылар, гоһумлар, гоншулардыр. Нәһајәт, ушаг үчүн ән кениш мүһит ичтимаи мүһит һесаб олунур. Ичтимаи мүһит тәкчә билаваситә тә'сир етмир, һәм дә әхлаг нүмунәләри илә ајры-ајры адамларын, мүһакимәләри васитәсилә дә тә'сир едир. Онун тә'сири әсас е'тибарилә китаблар, гәзетләр, радио, кино, телевизор, чәмијјәтин ганунлары, гајдалары, адәтләри, тәләбләри вә с. васитәсилә едилир.

Ичтимаи мүһитдә тәрбијәви тә'сир тәкчә һазырки амилләр васитәсилә дејил, һәм дә кечмиш һадисәләр, фактлар, идејалар (халгын тарихи) васитәсилә едилир, бунларла бирликдә кәләчәкдә өз тә'сирини көстәрир. Ичтимаи мүһит ушаг үчүн ән јахын вә ән узаг зоналара маликдир. Ән узаг зона өзүнә сијасәти, елми, инчәсәнәти, тарихи, фәлсәфәни дахил едир.

[1] Бундан сонра «мүһит» истилаһы ады алтында анчаг ичтимаи мүһит баша дүшмәк лазымдыр.

Ичтимаи мүһитә әмәк әшјалары, мәдәнијјәт, инсанларын елми вә техники фикирләри (радио, телевизор вә с.) дахил едилир. Бунларын һамысы ушағын инкишафыны мүәјјәнләшдирмирләр, онун һәјатынын зәрури чәһәтләрини тәшкил едир, кејфијјәтчә ону јенидән гурурлар.

Ушағын психи инкишафында ән башлыча ролу онун мүһитинә јахын олан адамлар ојнајырлар. Бу, кичик ушаглар үчүн—аиләдән, мәктәблиләр үчүн—мүәллимләр коллективиндән, јолдашларындан, јашлылар үчүн ишчиләрдән, рәһбәрләрдән ибарәтдир.

Инкишафын амили кими ичтимаи мүһитин хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир?

Чәмијјәтин ән кичик бир һиссәсини тәшкил едән аилә тарихи характерә маликдир. Јә'ни ичтимаи формасијанын дәјишмәси илә дәјишир: рус чиновникинин аиләси совет гуллугчусунун аиләсиндән фәрглидир.

Аилә ушаға јахын мүһит олмагла габагчыл идејаны, тәләбләри, вәзифәләри мүхтәлиф сурәтдә она чатдырыр. Ушағын билаваситә тәрбијәчисинин вәтәндашлыг симасы јүксәк олдугда бу чәмијјәтин габагчыл үзвү кими, бөјүмәкдә олан адамын инкишаф перспективи дә јахшы олур.

Инсан мүһити даима һәрәкәтдәдир вә дәјишмәдәдир. Онун дәјишмәси ушаға јахын олан зонада чох гүввәтли сурәтдә ифадә олунур вә ондан тәләб едир ки, о өз мүһитинин јени шәраитинә тез ујғунлашсын. Инкишаф просесиндә аиләдә мүхтәлиф дәјишикликләр баш верир (бири дүнјаја кәлир, бири өлүр, бири евләнир, бири ишдән чыхыр вә с.). Бу заман аиләдә вәзијјәт тез-тез дәјишир. Әсәбилик өз јерини јумшаг үрәклилијә верир, шадлыг кәдәрлә әвәз олунур, гајғыкешлик, күләрүзлүлүјә чеврилир вә с.

Адәтән аилә үзвләри мүхтәлиф јашлы, темпераментли вә характерли адамлардан ибарәт олур. Онларын һамысы ушагла ејни дәрәчәдә јахынлыға малик олмурлар. Аиләнин јаратдығы күндәлик атмосфер чох дәјишкән вә чохформалыдыр.

Јашајыш мүһитинин мүхтәлиф үнсүрләри ејни гијмәтә малик олмадығындан, ајры-ајры јаш мәрһәләләриндә ушағын психи инкишафына тә'сири дә мүхтәлиф олачагдыр. Әкәр бағча јашлы ушаға аилә әсаслы тә'сир көстәрирсә, јенијетмәнин инкишафында она һәлледичи тә'сири јолдашлары көстәрир.

Бүтүн бунлардан әлавә ајры-ајры инкишаф дөврләриндә ушаға мүхтәлиф игтисади, мәишәт вә ичтимаи шәраитләр дә мүхтәлиф тә'сир көстәрир. Бу фикир илк дәфә совет психоло-

гу Л. С. Выготски тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Сонралар исә бу идеја, харичи өлкә психологлары (Һиндлеј И. Клакенберг—Ларсен, Немчин, Мардчори, Һендик) тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир.

9. ТӘРБИЈӘ

Ирсијјәт вә мүһит кими ики амилин гаршылыглы тә'сири нечәдир?

Метафизик психолокијанын нүмајәндәләринин әсас фачиәли сәһви ондан ибарәтдир ки, онлар, психи инкишафын һәр бир амилинә ајрылыгда бахыр. Куја онлар ајрыча јашајараг, ја харичдән (мүһитдән), ја да ушағын дахилиндән (ирсијјәт јолу илә) тә'сир едир. Метафизик психолокија бу ики амилин гаршысына үчүнчү бир амил дә чыхарыр. О да тәрбијә, јахуд тә'лимдир. Бу кими чәтин мәсәләләри нә идеалист, нә дә биһевиорист психологлар һәлл едә билмирләр. Онлар ирсијјәтин вә ја тәрбијәнин, мүһитин вә ја организмин тәбии инкишафынын, тә'лимин вә ја ушағы әһатә едән мүһитин һансынын даһа күчлү тә'сир көстәрмәси барәдә мүбаһисә едирләр.

Һәм истәр совет, истәрсә дә харичи өлкә психологлары тә'лим проблеминә күллү мигдарда әсәрләр һәср етмишләр. Бу саһәјә һәср едилмиш тәдгигатларын гијмәти ондан ибарәтдир ки, онлар ушагларда бу вә ја дикәр анатомик—физиолоҗи гурулушун јетишмә просесинин тәбии ахынынын дәјишмәсинин бөјүк имканларыны ачыб көстәрирләр. Бу дәјишмәләр сырасына ушағын илк нитгини вә һәрәкәтләрини, онларын јенидән гурулма имканларыны, хүсуси шәкилдә тәшкил едилмиш тәмринләр нәтичәсиндә өјрәнмәләрини дахил етмәк олар.

Әгли инкишафда тә'лимин мүсбәт ролу бир сыра совет психологлары (Г. С. Костјук, Н. А. Менчинскаја, П. А. Галперин, А. А. Лублинскаја, Л. В. Занков, Д. Б. Елконин, В. В. Давыдов) тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә әсасландырылмышдыр.

Тәрбијә вә ушағын психи инкишафы кими мәсәләләр мүхтәлиф алимләр тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә һәлл едилир. Педалокијанын нүмајәндәләри инкишафа өз-өзүнә кедән просес кими бахырлар, онлар тәсдиг едирләр ки, тәрбијә инкишафын далынча кедир, «инкишафын гујруғуна һөрүлмүшдүр». Ж. Пиаже вә Б. Инелдер кими харичи өлкә психологлары да бу мөвгедә дururлар. Бу алимләр беләһесаб едирләр ки, куја ушағын инкишафы өзүнәмәхсус бир просесдир, инсанларын ирадәсиндән асылы дејил, дахили ганунаујғунлугдан асылыдыр. Мүәллим, ушағын чатдығы сәвијјә илә һесаблашмалыдыр вә тә'лим просесини бу сәвијјәјә ујғун гурмалыдыр.

Биһевиоризмин нүмајәндәләри бу мәсәләни башга чүр һәлл едирләр. Онлар инкишафа өјрәтмә кими бахырлар. Е. Торндајг вә Д. Уотсон кими мәшһур биһевиористләрин хәләфләри тәрбијә илә инкишафы ејниләшдирирләр.

Совет психологу Л. С. Выготски тә'лим вә тәрбијәнин һәлледичи ролуну көстәрир вә гејд едир ки, бунлар «инкишафдан габаға гачырлар вә инкишафы архасынча апарырлар». Бу идејанын әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, ушаға јашлыларын тә'сир просеси һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир, јашлылар тәрәфиндән тәтбиг едилән тә'лим-тәрбијә просеси психи инкишафда әсас көтүрүлүр. Инкишаф тә'лимин нәтичәси, функсијасыдыр. Лакин, инкишаф о һалда фајдалы олар ки, тә'лим ушағын «инкишафынын ән јахын зонасына» доғру истигамәт алмыш олсун. Бу вәзијјәт хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Белә бир фикри ирәли сүрәрәк Выготски гејд етмишдир ки, тә'лим-тәрбијәнин һәлледичи ролуна бахмајараг, тәрбијәчиләр ушагларын гаршысында онларын гүввәләринә мүвафиг олмајан тәләбләр гојмамалыдырлар. Тәләб ушағын гүввәсинә, инкишафына мүвафиг олмалыдыр. Выготски инкишаф вә тәрбијә кими ики просеси бир-бириндән ајры, паралел һәрәкәт едән просес кими көтүрмүшдүр, онун бу фикри дөврүнә көрә мүтәрәгги фикир олмушдур.

Көркәмли совет психологу С. Л. Рубинштејн бу мәсәләнин дәгиг һәллини вермишдир. О көстәрмишдир ки, тәрбијә вә инкишаф бир ваһид просесин ики тәрәфидир. Ушаг тә'лим-тәрбијә ала-ала инкишаф едир вә инкишаф едә-едә тә'лим-тәрбијә алыр. Бу мүрәккәб просесдә, ушағын өзүнүн фәаллығы кими јени амил орталыға чыхыр.

10. УШАҒЫН ФӘАЛЛЫҒЫ

Ушагларын фәаллығы сајәсиндә мүхтәлиф нөв вә формаларда өзүнү көстәрән мүһитин тә'сир просеси, бөјүмәкдә олан адама ону әһатә едән харичи мүһитлә мүрәккәб икитәрәфли гаршылыглы тә'сир просесинә чеврилир. Бу мүрәккәб просес һәм дә ушағын инкишафына сәбәб олур (А. Н. Леонтјев, Г. С. Костјук, А. А. Лублинскаја, А. В. Запорожест вә б.).

Ушаг бәшәр нәслинин вә јашлыларын әлдә етдији биликләри, тәчрүбәни мәнимсәјир. О, чохлу анлајышлар газаныр ки, бунлар инсанларын тәчрүбәләри сајәсиндә топланмышдыр. Бу биликләри ушаглар ја јашлылардан билаваситә һа-

зыр алыр, ја да инчәсәнәт, мәдәнијјәт, китаблар васитәсилә әлдә едирләр. Ушаглар һәм дә ганунлары, гајдалары, гијмәтләндиричи мүһакимәләри мәнимсәјир ки, онлара табе олмаға вә онлары өз тәчрүбәсиндә истифадә етмәјә мәчбур олур. Беләки, ушағын јашлыларын тәчрүбәсини мәнимсәмәси, ејни заманда онун хүсуси, фәрди тәчрүбәсинин топланмасына чеврилир. Бу просесдә ушаг һәрәкәтләрин чохлу гајда вә үсулларыны мәнимсәјир: о, јујунмағы вә јазмағы, тикиши вә мәсәлә һәллини, мүһакимә јүрүтмәји вә исбат етмәји өјрәнир.

Лакин, тәчрүбәнин верилмәси просесинин өзүнү вә онун ушаг тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини чох асан бир иш кими тәсәввүр етмәк олмаз. Ушаг һәјатынын илк күнләриндән мүһитлә мүрәккәб вә дәјишән бир мүнасибәт зәнкин вә кениш олдугча, инсанлар аләмилә онун мүнасибәтләри даһа мүрәккәб, долашыг вә мүәјјән вахтларда зиддијјәтли олур. Бунун сәбәби ондан ибарәтдир ки, ушаг лап әввәлдән она јахын олан мүһитин фәал үзвү олур. О өзү, өз арзуларыны, тәләбатларыны, марагларыны ифадә едәрәк јашлылара тә'сир көстәрир. О, чох еркән вахтдан мүхтәлиф инсанлара, ојунчаглара, гидаја сечичи мүнасибәт көстәрмәјә башлајыр. Онун темперамент хүсусијјәтләри јашлыларын тәләбләринә әһәмијјәт вермәкдә, шадланмагда вә кәдәрләнмәкдә, кәдәри вә чәзаны кечирмәкдә, инчиклији вә тә'рифи узун мүддәт јаддa сахламагда, јолдашлары илә тез әлагәјә кирмәкдә вә с. өзүнү көстәрир.

Ушағын мүһитлә гаршылыглы әлагәсинин мүрәккәблији һәм дә она көрә ағырлашыр ки, онунла ким данышыр, она ким тәләб верир, ону ким чәзаландырыр, јахуд ким она тә'лим верир, бунларын һамысына лагејд галмыр. Атасы сакит данышыр вә оғлан онун тәләбини тә'хирә салмадан јеринә јетирир. Нәнәси һәмин иш үчүн исрар едир, лакин о гышгырыр, һирсләнир јахуд дадлы бир шеј вермәјә бојун олур, лакин оғлан онун сөзүнә һеч бир әһәмијјәт вермир. Көрүнүр, онлар тә'сир етмәјән тәдбирләр дејил. Бир мүәллим ушагларын јанында һөрмәтә маликдир, шакирдләр она јахшы гулаг асырлар; башгасынын тәләби онлар үчүн мәчбури дејилдир.

Ушағын мүһитлә гаршылыглы тә'сиринин гејри-ади мүрәккәблији онунла күчләнир ки, о, һәјатынын лап биринчи илиндән өзүнү фәал бир субјект кими көстәрир. Бу заман јаддан чыхармаг олмаз ки, һәјатын һәр бир күнүндә бу амилин (фәаллығын) ролу кәскин сурәтдә артыр.

Адамын актив фәалијјәтинин харичи аләмин дәрк едилмәсиндә ролу хүсусилә бөјүкдүр. Бу саһәдә, совет психолокијасы бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр.

А. Н. Леонтјевин, П. Ј. Галперинин, А. В. Запорожетсин, А. А. Лублинскајанын тәдгигатлары көстәрмишдир ки, ушағын фәаллығы тәкчә онун ојунларында, әмәкдә вә ја идман мәшғәләләриндә өзүнү көстәрмир. О, бу вә ја дикәр идрак просесиндә әһәмијјәтли дәрәчәдә өзүнү бүрузә верир вә ушағын психи инкишафында даима һәлледичи шәртләрдән бири олур.

Гәрб психологлары психи инкишафда ушағын фәаллығынын ролуну дүзкүн гијмәтләндирмирләр. Ушағын фәаллығындан кәнарда, мүһитлә үнсијјәти ола билмәз, үнсијјәтдән кәнарда исә инкишаф ола билмәз. Бу заман фәаллығын әһәмијјәти, формасы вә характери ушағын инкишафындакы ролу, јетишмәкдә олан ушаг хасијјәтинин һәјатынын һәр күнүндә дәјишир.

Ушағын фәаллығы онун һәрәкәтләриндә ифадә олунур. Фәал олмаг, иш көрмәк вәзијјәтиндә олмаг демәкдир. Инкишафын лап илк мәрһәләсиндә, һәтта ана бәтниндә ушағын фәаллығы онун һәрәкәтләриндә өзүнү көстәрир. Бу һәрәкәтләри шәртсиз рефлектор, гејри-ихтијари характер дашыјыр. Дүнјаја кәлдикдән сонра бу һәрәкәтләр шәрти рефлектор рабитәләрин әмәлә кәлмәси илә дәјишир.

Ушағын фәаллығынын инкишафы ашағыдакы истигамәтләр үзрә изләнә биләр:

1. Реактив һәрәкәтләр. Бу һәрәкәтләрлә чаға һәр һансы конкрет гычыгландырычынын тә'сиринә чаваб верир, бу кетдикчә даһа чох ихтијари характер дашыјыр, бә'зи һәрәкәтләр ләнкијир, бә'зиләри ушағын артан истәк вә тәләбатларыны ифадә едәрәк, һәјата кечирилир. Тәдричән фәаллыг јарадычы характер алыр.

2. Садә бирактлы һәрәкәтләр. Бунлар ајағы чәкмәк, гышгырмаг, башы дөндәрмәк кими һәрәкәтләрдир. Өјрәтмә, көстәрмә, тәглид системинин тә'сири алтында бунлар гурулушуна көрә әшјаларла һәрәкәтләрин мүрәккәб вә мәгсәдәјөнәлән системинә (бојланма, бағламаг, топламаг вә с.), сонра исә, ојун, һејванлары мүшаһидә етмәк, тә'лим, рәсм кими там мүрәккәб фәалијјәтә чеврилир. Бу фәалијјәт мүәјјән мотивә табе едилир вә мүәјјән мәгсәдә доғру јөнәлдилир. Һәмин фәалијјәт кетдикчә мүтәшәккиллик кәсб едир вә идарә едилә билән характер дашыјыр.

3. Нитгин мәнимсәнилмәси илә әлагәдар ушағын фәаллығы зеһни характер дашыјыр вә ојуну, әмәк тапшырыгларыны ичра етмәк үчүн јоллар ахтармағы, фикирләшмәји өзүндә

бирләшдирир. Бағча јашы дөврүнүн сонуна гәдәр ушағын фәаллығы тәмиз фикри фәалијјәт формасыны гәбул едир.

4. Ушағын фәаллығы инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә ашағыдакы кими ифадә едилир:

а) тәглиди һәрәкәтләрдә (сөзләрдә, ојунларда, давраныш нөвләриндә);

б) ичра һәрәкәтләриндә (ушаг јашлыларын тәләбләринә табе олан заман лазыми һәрәкәтләр, ишләр јеринә јетирир— бу јолла вәрдишләр газанылыр);

в) мүстәгил һәрәкәтләрдә (ушаг јени әшјалара раст кәлир, онлара әлини сүртүр, јохлајыр, бир тәрәфдән о бири тәрәфә атыр вә с.) Бу ихтијари мүстәгил һәрәкәтләрин әсасы гүввәтли тәдгигат (истигамәтләнән) «нә?» рефлексидир. Нитги мәнимсәмәклә бу тәдгигат күллү мигдарда суалларда тәзаһүр едир.

5. Ушагларын фәаллығы еркән јашлылара доғру истигамәтләнир вә ушаға онларын тәрәфиндән экс тә'сири әмәлә кәтирир. Көрпә јашлылара әввәлдән тәмиз истеһлакчы кими јанашыр. Онлардан һәр чүр көмәк көзләјир. Лакин инкишаф просесиндә бу мүнасибәт дәјишир. Мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар үчүн, бир гәдәр дә артыг шакирдләр үчүн јашлы адам билик мәнбәји, һәр шеји билән, онун әтрафында бүтүн башверәнләрин әдаләтли һакими олур, ушаг онун һөкмүнү, гијмәтини көзләјир вә с.

6. Көрпәлик јашындан башлајараг ушаг фәаллығыны өзүнүн тәкмилләшмәсинә, өзүнүтәрбијәјә доғру истигамәтләндирмәји өјрәнир. Гаршыја гојулан вә арзу едилән мәгсәд ушағы сә'јләр көстәрмәјә сөвг едир.

Ајры-ајры јаш дөврләриндә ушағын фәаллығы, мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир, лакин онларын һәр биринин мәзмуну, үмуми инкишаф просесиндә ролу, ушағын фәаллығынын дикәр формалары ичәрисиндә јери, әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишир.

Ушағын мүрәккәб вә зиддијјәтли инкишаф просесини мүвәффәгијјәтлә идарә етмәк үчүн, инсанын али синир фәалијјәти ганунларындан, психолокија вә педагокиканын ганунларындан зәрури сурәтдә истифадә едәрәк, елә шәраит јаратмаг лазымдыр ки, орада тәрбијә вә тә'лим инкишафетдиричи олсун.

IV ФӘСИЛ

РЕФЛЕКТОР ФӘАЛИЈЈӘТ—УШАҒЫН МҮҺИТЛӘ ГАРШЫЛЫГЛЫ ТӘ'СИРИНИН ӘСАСЫДЫР

Ж. Ламаркын вә Ч. Дарвинин, рус физиологларындан И. М. Сеченовун, А. А. Ухтомскинин, Н. Е. Введенскинин вә хүсусилә И. П. Павловун гијмәтли әсәрләриндә һејванларын ујғунлашма фәалијјәтинин ганунлары, али синир фәалијјәтинин ганунаујғунлуглары шәрһ едилмиш вә һәмин әсәрләрдә һејванларын әкседдиричи (психи) фәалијјәтинин вә онун инсанда олан өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринин һәгиги материалист елми изаһы верилмишдир. Психи фәалијјәтин инсанда өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, инсанын харичи аләмлә бүтүн гаршылыглы мүнасибәтләри һәр шејдән әввәл нитгин дахил едилмәсилә мүәјјәнләшмишдир вә «фикир органы» олан бејинин ишинин хүсуси сурәтдә өјрәнилдији заман мејдана чыхмышдыр. А. Г. Иванов—Смоленскинин, Н. И. Красногорскинин, А. Р. Лурijанын, П. К. Анохинин вә бир чох башга алимләрин сонракы тәдгигатлары мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә ушагларын рефлектор фәалијјәтләринин хүсусијјәтләрини вә дәјишмәләрини шәрһ етмәјә хидмәт етмишдир.

Ушағын мүһитлә гаршылыглы фәалијјәтинин механизмини изаһ едән рефлектор нәзәријјәнин әсасы ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Чаға харичи тә'сирә һәр һансы бир һәрәкәтлә чаваб верир. Әзәләнин јығылыб ачылмасы илә организм ушаг үчүн һәјати, биоложи әһәмијјәтә малик олан гычыгландырычынын тә'സиринә чаваб верир (гүввәтли ишыгдан көзләр бүзүлүр, ағыза дадсыз гида гојанда чимчәшир вә с.).

2. Садә шәртсиз рефлексләрин әсасында күллү мигдарда шәрти рефлексләрин даһа мүрәккәб механизмләри формалашыр. Ушаг онун үчүн һәјати, биоложи әһәмијјәтә малик ол-

мајан гычыгландырычылара да әһәмијјәт вермәјә башлајыр. Лакин бу чүр гычыгландырычыларын (һәкимин ағ халаты, финчанын гырмызы рәнки) дәфәләрлә һәр һансы һәјати әһәмијјәтә малик олан (ијнәнин агрысы, дәрманын ачылығы) мөһкәмләндиричинин тә'сирилә бирләшмәси сајәсиндә ушаг һәтта шәртсиз гычыгла мөһкәмләндирилмәсини көзләмәјәрәк шәрти гычыгландырычыја әһәмијјәт вермәјә башлајыр. Ағ халат һәјати әһәмијјәтә малик олан гычыгландырычынын—ијнәнин тә'сири барәсиндә ушағы хәбәрдарлыг едән сигнала чеврилир.

3. Шәрти рефлексләрин јаранмасы инсанын бејин габығында мүвәггәти синир рабитәсинин, ассосиасијанын јаранмасындан ибарәтдир.

Мүвәггәти синир рабитәләри (ассосиасијалар) инсанын газандығы бүтүн биликләрин, вәрдишләрин, адәтләрин, кечирдији һиссләрин мадди әсасыны тәшкил едир. Ушаг бөјүдүкчә онун бејниндә мүвәггәти рабитәләрин сајы чохалыр вә мүрәккәбләшир. Бу синир гурулушу мүрәккәб вә күллү мигдарда зәнчир вә комплексә чевриләрәк ушағын харичи аләмлә мүрәккәбләшән мүнасибәтини сәчијјәләндирир, һәм дә онун харичи аләмә даһа инчә, даһа дәгиг ујғунлашмасыны тә'мин едир. И. П. Павлов јазмышдыр: «Беләликлә, мүвәггәти синир рабитәләри һејванлар аләминдә вә бизим өзүмүздә ән универсал физиоложи һадисәдир. Бунунла бирликдә о һәм дә психи һадисәдир—психологлар ону ассосиасија адландырырлар...»[1].

4. Һејванын вә инсанын бүтүн ујғунлашма фәалијјәти ашағыдакы ики синир просесинин функсијасына әсасланыр: 1. Гапанан; 2. Тәһлиледән. Синир рабитәләринин гапанмасы мүхтәлиф синир рабитәләринин зәнчирләринин, комплексләринин јаранмасыны тә'мин едир. Тәһлил едән просес организмә дахил олан гычыглары фәргләндирир вә онлара чаваб верир. Организм јүксәк инкишаф дәрәчәсинә малик олдугча даһа фәргләндиричи олур, онун харичи аләмә мүнасибәти мүхтәлиф вә мүрәккәбләшир. Тәһлиледичи функсија даһа чох рол ојнајыр ки, И. П. Павлов ону «бөјүк јарымкүрәләрин шәрәфи» адландырмышдыр.

5. Кичик јашлы ушаг үчүн харичи гычыгландырычы һәр шејдән әввәл ишыг, күләк, һаванын вә ја сујун температуру, башга адамлар тәрәфиндән едилән һәрәкәтләр кими билава-

[1] И. П. Павлов Полн. собр. соч. изд. 2. т. III, кн. 2. М.—Л. изд-во АН СССР, 1951, стр. 325.

ситә тә'сир едән чисимләр вә һадисәләрдир. Бу гычыгландырычылар һисс органлары васитәсилә (анализаторлар) әкс етдирилир. И. П. Павлов онлары биринчи сигнал системинин сигналлары адландырмышдыр.

Икинчи јашдан башлајараг сөз дә гычыгландырычы ролуну ојнајыр. Сөз үмумиләшдиричи характер дашыдығындан, бу сигнал тамамилә хүсусидир. Бу о демәкдир ки, сөзлә адландырылан һәр һансы конкрет, тәк чисим (кукла, финчан, дајы), әламәт (гырмызы, кичик, турш), һәрәкәт (атмаг, јемәк, ишләмәк) вә ја әлагә, мүнасибәт (узаг, сонра, она көрә ки,) бирчинсли вә бир-бириндән фәргләнән әшјаларын чохлуғуну ишарә едир. Сөзүн үмумиләшдиричи тәбиәти адама имкан верир ки, әввәлчәдән тәкрар етмәдән, мөһкәмләндирмәдән она јени олан гычыгландырычыны дүзкүн танысын. Мәсәлән, ушаг әввәлләр шәкилдә көрдүјү шири, нәләнки сиркдә көрән кими танıјыр.

И. П. Павлов сөзү бир гычыгландырычы кими икинчи сигнал системинин сигналы адландырмышдыр. Сөз шифаһи вә јазылы нитгин вә инсанын мәнтиги тәфәккүрүнүн физиоложи әсасыны тәшкил едир. И. П. Павлов гејд етмишдир ки, «сигналларын сигналы» кими сөзүн күчү—һисси гавранылан гычыгландырычыларла јә'ни, биринчи сигнал системинин сигналлары илә билаваситә әлагәдәдир. Һәр сөзүн архасында инсан «варлығы анламалыдыр».

Физиологларын (О. П. Капустник, Н. Трауготт, И. Смоленскаја,Н. И. Красногорски, М. М. Колтсова) вә психологларын (А. Р. Лурија, Д. Б. Елконин, А. А. Лублинскаја) тәдгигатлары көстәрмишдир:

а) сөз сигналлары илә рабитәләр, билаваситә тә'сир едән гычыгландырычылардан бир нечә дәфә тез јараныр.

б) сөзлә јаранан рабитәләр даһа мөһкәм олур;

в) нитг ассосиасијасы сөнәндән сонра, илк ассосиасијадан чох асан вә тез бәрпа олунур.

г) көрпәлик дөврүндә ушағын нитгә јијәләнмәси, онун әһатә олундуғу харичи аләмә мүнасибәтини кәскин сурәтдә дәјишир.

6. Синир рабитәләринин јаранмасы, һифзедилмәси, сөнмәси, бәрпа едилмәси ојанма вә ләнкимә просесләринин нисбәти илә мүәјјән едилир. Н. Е. Введенски, И. М. Сеченов вә И. П. Павлов тәрәфиндән кәшф едилән бу әсас просесләрин гаршылыглы тә'сири психи һадисәләрин физиоложи әсасларыны анламаға имкан верир. Гычыгланма вә ләнкимә бир-бириндән тәчрид едилмиш ики просес олмајыб, ваһид синир просесинин бир сыра фазалар васитәсилә бир-биринә кечән

ики мәрһәләсидир. Синир һүчејрәләринин һәр һансы бир групуна тә'сир едән гычыг ојанманын кениш јајылмасыны әмәлә кәтирир ки, бу да күллү мигдарда синир һүчејрәләрини әһатә едир. Она көрә ушаг илк вахтларда, мәсәлән, анчаг һәкимин аг халатына мәнфи мүнасибәт бәсләмир, һәм дә јад адамын әлиндә олан аг мәләфәјә дә о чүр әһәмијјәт верир. Һәмин гычыгландырычынын тәкрар тә'сири заманы (гоншу нејронларда ләнкимәнин јаранмасы сајәсиндә) синир ојанмасы кетдикчә даһа чох мәркәзләшир. Һәмчинин ләнкимә просеси дә јајылыр. Синир просесинин јајылма дәрәчәси вә онун мөһкәмлији, габыгалты ојанмаја ләнкимә тә'сири көстәрән, бејин габығынын инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр.

Ләнкимә мүхтәлиф формалара маликдир.

Харичи ләнкимә ики нөв олур:

1. Харичи индуксија ләнкимәси кәнар гычығын тә'сири илә јаранып: зәнк сәси, евә дахил олан адам ушагда јаранмыш шәрти рефлекси ләнкидир. Ушаг јемәјини дајандырыр, шәкил чәкмир, гурашдырмыр.

2. Һүдуд харичи ләнкимә ән күчлү гычығын тә'сири заманы јаранып. Онун әмәлә кәтирдији кәскин ојанма әтраф саһәдә ләнкимәјә сәбәб олур: гүввәтли һәјәчан кечирән ушаг бајрамда чыхыш гаршысында јахшы әзбәрләдији ше'ри унудур.

Дахили ләнкимә дә бир нечә нөв олур:

1. Сөнән ләнкимә. Бу ләнкимә шәрти гычыгландырычынын шәртсиз гычыгландырычы илә мөһкәмләндирилмәси дајандырылдыгдан сонра баш верир: ана ушағын давранышына нәзарәт етмир, ушаг јемәкдән габаг әлини јумаг адәтини тәркидир.

2. Шәрти ләнкимә. Битәрәф гычыгландырычы шәрти сигналын тә'сириндән әввәл кәлирсә вә мөһкәмләндирилмирсә, бу әввәлчә нејтрал олан гычыг шәрти ләнкидичи олур.

3. Кечикән ләнкимә. Бу ләнкимә о заман баш верир ки, шәрти гычығын тә'сирилә шәрти мөһкәмләндиричи арасындакы вахт чохалыр: мүәллим зәнкдән сонра дәрһал синифә дахил олмурса, ушаглар буна адәт едирләр, мүәллим кәлмәмиш синфә дахил олмурлар.

4. Дифференсиаллашан ләнкимә. Бу ләнкимә мүхтәлиф кејфијјәт, гүввәт вә ја бирчинсли сигналларын узунлуғу илә биринин даима мөһкәмләндирилмәси, дикәринин мөһкәмләндирилмәмәси шәраитиндә баш верир. Һадисәләрин һәр чүр фәргләндирилмәси: рәнк чаларлары сәсләрин гүввәсинә, мүддәтинә, һүндүрлүјүнә, тембринә көрә, инсан нитгинин мүхтәлиф фонематик сәсләри, һәмчинин әлин, онун мүхтәлиф бармаглары илә мүхтәлиф һәрәкәтин ичра едилмәси организмин мүһитлә даһа инчә вә дәгиг мүвазинәтини тә'мин едир.

7. Н. А. Бернштејнин, П. К. Анохинин јени тәдгигатлары И. М. Сеченовун чыхардығы нәтичәләри дәринләшдирәрәк көстәрмишдир ки, организмин рефлектор фәалијјәти рефлекс гөвсү схеми үзрә дејил, даирә схеми үзрә јеринә јетирилир. Гычыға чаваб верәркән, организм өз реаксијаларынын нәтичәләри барәдә мә'лумат алыр. Бу чүр әкс әлагә али дәрәчәли һејванлара имкан верир ки, онлар өз һәјатлары үчүн ән фајдалы реаксијалар сечә билсинләр. Организм үчүн фајдасыз вә ја зәрәрли олан реаксијалар тәкрар олунмур, фајдалы реаксијалар исә мөһкәмләндирилир. Мәсәлән, 4 јашлы ушаг гаршыдан она доғру јахынлашан ити көрүр вә еһтијатла јолун о бири тәрәфинә кечир. Шакирд очағын үстүндән газаны көтүрмәк үчүн габагчадан әлинә әски көтүрүр ки, әли јанмасын, о әлинин јана биләчәјини габагчадан хәбәр верир. Әкс әлагә ушағын бир сыра психи тәзаһүрләринин синир механизмләрини анламаға имкан верир. Бу чүр синир механизмләри сырасына мүстәгиллијин мүхтәлиф формаларыны, тәшәббүсләри дахил етмәк олар. Ушағын әлдә етдији тәчрүбәләр, биликләр, вәрдишләр, бачарыглар, кечирилән һиссләр һәр бир гычыгландырычынын тә'сиринин васитәси олмагла онун дахили шәраитини тәшкил едир.

Ушағын һәр әввәлки тәчрүбәсинин онун харичи мүһитлә гаршылыглы һәрәкәтинин һәр актына мүдахилә етмәсини билмәк вә ону тәбии елми чәһәтдән әсасландырмаг—совет тәбиәтшүнаслыг вә психолокија елмләринин ән бөјүк кәшфидир.

8. Ушаға узун мүддәт ејни гычыгландырычылар ејни гајдада тә'сир едәрсә вә ушаг бу тә'сирләрә ејни реаксијаларла чаваб верәрсә, бу чүр мүнтәзәм ишләмә сајәсиндә ушағын бејин габығында, бир-бирини ардычыл сурәтдә әвәз едән ојанма вә ләнкимә очагларынын мүәјјән бирләшмәләри јаранып. Динамик стереотипин вә ја мүсбәт вә мәнфи шәрти рефлексләрин һәрәкәт сабитлијинин физиоложи әсаслары бу гајда илә јаранып. Ушаг һәмишә ејни вахтда једиздириләрсә, она көмәк көстәрдији үчүн јолдашына тәшәккүр етмәк ушагдан һәмишә тәләб едиләрсә, ушагда мүсбәт адәтләр јаранар. Бунларын әсасында әхлагын јаранан стереотипи (сабитлији) дурур. Чохлу мигдарда синир рабитәләри системиндә апарылан тәкрар сајәсиндә стереотип мөһкәмләнир, организм кетдикчә аз зәһмәтлә лазымы реаксијаны һәјата кечирир. Лакин И. П. Павлов гејд етмишдир ки, јаранан стереотип динамик, ја'ни мүтәһәррик олмалыдыр ки, һејван даима дәјишән мүһитә мөһкәм ujғунлаша билсин.

Ушагларын тә'лим вә тәрбијәсиндә бу чүр динамик стереотипләрин (адәтләрин) газанылмасынын әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр.

Лакин али синир фәалијјәти нәзәријјәси, инсанын мүсбәт вә мәнфи кејфијјәтләринин нечә әмәлә кәлдијини изаһ едә билмир. Бир сыра биликләрин асан мәнимсәнилмәсинин вә һафизәдә узун мүддәт јашамасынын, дикәр биликләрин чох тез унудулмасынын сәбәбләрини дә изаһ едә билмир. Бу мәсәләләр тә'лим-тәрбијә шәраитиндә ушағын инкишаф просесини өјрәнәркән һәлл едилир.

11. ИНКИШАФЕТДИРИЧИ ТӘРБИЈӘНИН ШӘРАИТЛӘРИ

Мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәлиф тарихи дөврдә јашајан ушагларын инкишаф сәбәбләри—мүһитлә гаршылыглы тә'сирләри ејнидир. Лакин ушағын капитализм чәмијјәтиндәки инкишаф шәраити сосиализм чәмијјәтиндә инкишаф едән адамын шәраитиндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир. Тәбиидир ки, мүхтәлиф гурулушлу чәмијјәтдә, мүәллимләрин, аиләләрин, бүтүн ичтимаијјәтин, тә'лим-тәрбијә ишләринин нәтичәләри мүхтәлиф олачагдыр. Совет өлкәсиндә тәрбијә коммунизм чәмијјәтинин гурулмасы вәзифәләри илә аһәнкдар инкишаф едән јүксәк идејалы шәхсијјәтин формалашмасы илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Мүвәффәгијјәт әлдә етмәк үчүн тәрбијәнин һансы шәраитдә инкишафетдиричи олмасыны, јә'ни көзләнилән нәтичәләр вермәсини зәрури сурәтдә билмәк лазымдыр. Һәм јашлылар, һәм дә ушаглар ичәрисиндә мөвчуд олан, чохчәһәтли фәрди фәргләрин вә үнсијјәт просесләринин бүтүн мүрәккәблији шәраитиндә, јенә дә ушагларын тә'лим-тәрбијәсини инкишафетдиричи едән үмуми шәраитләри мүәјјән етмәк олар.

12. УШАҒЫН ҺӘРӘКӘТЛӘРИ ҮЗӘРИНДӘ НӘЗАРӘТ

Ушагларын һәрәкәтләри үзәриндә јашлыларын нәзарәти анчаг охунан китабларын көстәрдији тә'сирә гаршы дејил, еләчә дә онларын рәфтарлары, мүһакимәләри, мараглары нәзарәт алтында сахланмалыдыр.

Ушағын давранышыны диггәтлә мүшаһидә едәркән, мүәллим истифадә етдији тә'лим-тәрбијәнин нәтичәсини јохламаг имканына малик олур. Ушаг кичик олдугча, кимә исә тәәссүратыны, арзусуну, һүсн-рәғбәтини, нифрәтини билаваситә ифадә едир. Јашлы ушаглар исә бунлары јад адамлардан кизләтмәји бачарырлар.

Тәрбијәчи чалышыр ки, ушағын бу чүр һиссләринин сәбәбини тапсын. Лакин ушаға бир дејил, гычыгландырычыларын

ејни заманда бир дәстәси тә'сир көстәрир. Ушағын һәр һансы конкрет рәфтарынын сәбәби ола билсин ки, бир ајдын көрүнән факт дејил, бүтүн тә'сир системидир. Онларын тә'сирини о заман даһа јахшы мүәјјәнләшдирмәк олар ки, онлар дәриндән өјрәнилсин, һәм дә башвермә тарихи дә тәдгиг едилсин.

13. БИЛИКЛӘРИН ВӘ БАЧАРЫГЛАРЫН МӨҺКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИ

Ушағын бејин габығында јаранан синир рабитәләри мөһкәмләндирилмәлидир. Бунун үчүн әлдә едилән биликләр вә ја мәнимсәнилән вәрдишләр вә һәрәкәт үсуллары, һәмин тә'сирләри вә онлара верилән ејни чаваблары тәкрар етмәји тәләб едир. Лакин һејванларын тә'лиминдән фәргли олараг, инкишафетдиричи тәрбијә ушағын биликләри, бачарыглары, вәрдишләри елә мәнимсәмәсини тәләб едир ки, о, кәләчәкдә һәмин билик, бачарыг вә вәрдишләри јени вә ән мүхтәлиф шәраит вә вәзијјәтләрдә тәтбиг етмәји бачарсын. Белә бир мәгсәди әлдә етмәк үчүн мүәллим дүшүнүлмүш сурәтдә шәраити вә ушаглара верилмиш тапшырыгларын нөвләрини, шәкилләрини дәјишдирмәлидир: ушагларын гаршысында мәсәләләри јени формаларда гојмалыдыр ки, ушаглар өјрәндикләри үсуллары тәтбиг етмәји бачарсынлар. Мәсәлән, шәкилләри гаврамаг просесиндә ушагларын нитгини инкишаф етдирмәјә чәһд едән мүәллим онларын мәзмунуну, жанрыны, мүрәккәблијини дәјишир. Лакин мүшаһидә, шәклә бахмаг вә онун мәзмуну рабитәли, савадлы шәкилдә вермәк бачарығына олан үмуми тәләбләр сахланылыр.

Бу гајда илә, тәкрар тәкчә кечмишдә гавранылан материалларын мөһкәмләндирилмәси үчүн дејил, һәм дә әввәлчә мә'лум олмајан мәзмунла, мүхтәлиф шәраитдә апарылан ишдә мә'лум мәфһумлар, ганунлар, гајдалар тәтбиг етмәк јолу илә даһа дәрин мәнимсәнилмәси үчүн лазымдыр.

14. УШАГЛАРА ЕДИЛӘН ӘЛАВӘ ТӘ'СИРЛӘР

Мөһкәмләндирмәнин сечилмәси дә бөјүк рол ојнајыр, јә'ни ушаглара тә'сирин елә әлавә үсуллары сечилмәлидир ки, онлар јашлыларын тәләбләрини тә'сиредичи стимула чевирсинләр. Сүдәмәр ушагда заманла әлагәдар рефлекс бу чүр газанылыр. Јашлы ушагларын тә'лим фәалијјәтиндә бу чүр мөһкәмләндирмә вәзифәсини гијмәтләр вә мүхтәлиф тә'сир өлчүләри көрүр; белә өлчүләр: тә'риф, чәза, тә'нә, мүкафат, ичтимаи е'тираф вә ја мәзәммәтдән ибарәт олмагла ушаглар үчүн јашла әлагәдар олараг кетдикчә даһа чох әһәмијјәт

кәсб едир. Belə də олур ки, мөһкәмләндирмә ушағын реаксијасыны тә'мин етмир, шулуг ушағы чәзаландырырлар, ону ајрыча партада отурдурлар. О, һеч дә утанмыр, күлүр, өзүнү гәһрәман һесаб едир. Демәли, јашлылар тәрәфиндән сечилән тә'сир, јериндә сечилмәмиш, «өз ишини» көрә билмәмишдир. Тә'сир етмәјән мөһкәмләндирмәләр, мәсәлән, чидди чәзалар мә'насыз тә'риф вә ја һәдијјәләр, јери кәлди-кәлмәди тәтбиг едилсә о лазымы нәтичәни вермәјәчәк вә тә'сир гүввәсини итирәчәкдир. Тә'сир етмәјән мөһкәмләндирмәни тәтбиг етмәк лазым дејилдир. Она көрә дә һөкмән елә тә'сир васитәләри ахтармаг лазымдыр ки, онлар даһа фајдалы формалара малик олуб, ушағы јахшы рәфтар етмәјә, өзүнү әлә алмаға, сә'ј көстәрмәјә тәһрик едә билсин.

15. УШАГЛАРА ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘРИН АРТЫРЫЛМАСЫ

Ушаглара верилән тәләбләри зәрури сурәтдә мүнтәзәм олараг мүрәккәбләшдирмәк вә артырмаг лазымдыр. Она көрә ки, јалныз бу шәраитдә ушағын һәгиги инкишафы тә'мин едилә биләр. Зәиф тәләбләрә гаршы ушаг өзүнә мә'лум олан стандарт һәрәкәтләр, формалар, һәлләрлә чаваблар верәрсә, онлар ушағын инкишафыны тә'мин етмәз. Онлар јалныз әввәлләр газанылмыш биликләри вә мәнимсәнилмиш бачарығы мөһкәмләндирә биләрләр. Ушаг инкишаф јолунда бир аддым ирәли атмаг үчүн јашлыларын она вердији тәләбләр бир гәдәр мүрәккәбләшдирилмәлидир. Јени вә бир гәдәр чәтин тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн ушаг өз гүввәсини сәрф едәрәк чатдығы инкишаф сәвијјәсини кечир вә ирәлијә доғру бир аддым атыр. Јашлыларын көмәји илә садә мәсәләләрин һәллиндән мүрәккәб мәсәләләрин һәллинә кечмәк, мә'лум биликләри вә үсуллары тәтбиг етмәк ушағын инкишафынын шәраитидир.

Тә'лим просесиндә ушаглара верилән тәләбләр вә онларын кетдикчә мүрәккәбләшмәси ушагларын инкишафынын әсас шәраити һесаб едилә биләр.

Һал-һазырда тәләбләр системи тә'лим нәзәријјәсиндә (дидактикада) тәрбијә нәзәријјәсиндә олдуғундан јахшы ишләнмишдир. Тәбиидир ки, тә'лим фәалијјәтиндә ушагларын инкишафына рәһбәрлик, онларын әхлагына рәһбәрлик етмәкдән даһа мүнтәзәм вә сәмәрәлидир.

16. ФӘАЛИЈЈӘТӘ ТӘҺРИК ЕТМӘК

Ушаг дахили сә'ј көстәрмәк, даһа мүрәккәб зәрури тәләбләри јеринә јетирмәк үчүн, тәрбијәчиләр ушағы һәмин сә'јә тәһрик етмәлидирләр. Тәһрикләр: јарыш, јүксәк гијмәт алмаг

арзусу, тә'риф вә ја чәза горхусу, она көстәрилән е'тимады доғрултмаға чалышмаг, коллективин тәләбини јеринә јетирмә чәһди вә с. кими мүхтәлиф мотивләр әсасында һәјата кечирилә биләр. Ејни мотивләр мүхтәлиф ушаглар үчүн (мәктәбә, валидејнләрә, мүәллимә, јолдашларына јаранмагда олан мүхтәлиф мүнасибәтләр үчүн) ејни тәһрик гүввәсинә малик ола билмәз.

Мүәллим тәрбијә етдији ушағы јахшы танымагла, она елә тә'сир көстәрмәјә чалышыр ки, онда лазыми давраныш (һиссләр, фикир) јарада билсин.

Ушаға мүнтәзәм олараг елә һәрәкәт үсуллары вә гајдалары өјрәтмәк лазымдыр ки, онлар ушаға, тәклиф едилән тапшырығы чәлд, јахшы вә мүвәффәгијјәтлә ичра етмәк имканы версин.

17. ДИКӘР ШӘРАИТЛӘР

Ушағын психи инкишафы үчүн даһа хүсуси шәраитләрин там системинин тәтбиг едилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Тәрбијәчи һәр бир ушаға фәрди јанашмағы бачармалыдыр.

Фәрди јанашма дедикдә мәканы вә заманы һесаба алмаг, көстәрилән тә'сирә ушағын фәаллығыны сәфәрбәр етмәк үчүн онда лазыми фајдалы реаксија јаратмаг; конкрет тә'лим вә фәалијјәт шәраитиндә һәр бир ушаг үчүн сәмәрәли мөһкәмләндирмәләр сечмәк баша дүшүлүр. Мәсәлән, ушағын налајиг рәфтары барәдә апарылан сөһбәт, онун нә заман, ким тәрәфиндән вә һансы шәраитдә апарылмасындан асылы олараг мүхтәлиф сәмәрә верәчәкдир.

Ушаға едилән тә'сир өлчүсү дә биринчи нөвбәдә типик хүсусијјәтләрдән, јә'ни ушағын синир процесләриндән—ојанма вә таразлашмасынын гүввәсиндән, дәрәчәсиндән, онун тәрбијәсинин сәвијјәсиндән асылы олараг мүхтәлиф олмалыдыр. Тә'сирләрин дәрәчәси дә һәмчинин мүхтәлиф олмалыдыр.

Үч-беш јашлы ушагларын мүхтәлиф характердә олмалары, јашлыларын ејни тә'сирини нечә гаврамагда, ешитдији нағыла, бахдығы киноја, алдығы мәзәммәтә нечә әһәмијјәт вермәсиндә ајдын сурәтдә мејдана чыхыр. Ушағын бириндә гүввәтли е'тираз, көз јашы вә гәмкинлик јарадан тә'сир, башгасында һеч бир реаксија әмәлә кәтирмир.

Ушаглара фәрди јанашмаг елә мүнасибәт системинин истифадәсини нәзәрдә тутур ки, о, ушагларла (груп вә синифлә) тәрбијәчиләр вә мүәллимләр (бағча вә мәктәбдә) арасында (нәнә, ана вә ата арасында) артыг јаранмышдыр.

Беләликлә, тәрбијәнин мүвәффәгијјәти; 1. мүсбәт тә'сирлә-

рин, мөһкәмләндирмәләрин сечилмәсилә; 2. ушағын һәрәкәтләри (һиссләри, мүһакимәләри) үзәриндә нәзарәтлә; 3. ушағлара верилән тәләбләрин мүнтәзәм сурәтдә артырылмасы илә; 4. һәрәкәт вә мөһкәмләндирмә үсулуну өјрәтмәклә—сәмәрәли тәһрикләрин ичра үсулларынын сечилмәси илә; 5. кечмиш тәчрүбәнин вә ушағы əһатә едән конкрет инсанларла јаранан мүнасибәтләри, онун һал-һазырдакы вәзијјәтини, ушаға едилән бүтүн тә'сирләрин фәрди нормаларыны нәзәрә алмагла, əлдә едилир.

V ФӘСИЛ

УШАГЛЫҒЫН ДӨВРЛӘШМӘСИ ВӘ ИНКИШАФЫН МӘРҺӘЛӘЛӘРИ

Һәр бир һадисәнин инкишаф просесинин сәчијјәси һәмин просесин мәрһәләләрини мүәјјәнләшдирмәјинчә баша чатдырылмыш һесаб едилә билмәз.

Ушаглығын дөврләрини вә инкишаф мәрһәләләрини (вә ја фазасыны) бу нөгтеји-нәзәрдән фәргләндирмәк лазымдыр.

1. УШАГЛЫГ ДӨВРЛӘРИ

Лап гәдим замандан ушаглығы дөврләрә бөлүрләр ки, бунлар да ушағын һәјат јолунун парчалары һесаб олунур. Лакин, мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф мүәллифләр бу чүр бөлкү үчүн мүхтәлиф әсаслар тәклиф етмишләр. Педолокијанын бә'зи нүмајәндәләри дөврләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн сырф биоложи амил тәклиф етмишләр, мәсәлән, дишләрин сәчијјәси вә ушагда онларын јениси илә әвәз едилмәси дөвр һесаб едилир, бу да принсип е'тибарилә дүз дејилдир.

Һал-һазырда педагокика вә психолокијада ушаглығын ашағыдакы дөврләри гәбул едилмишдир:

1. Чағалыг дөврү—доғуландан 1 јаша гәдәр, һәм дә бурада биринчи ај—јени доғулан дөвр хүсусилә фәргләндирилир;

2. ушаглығын көрпәлик дөврү—1 јашдан 3 јаша гәдәр;

3. ушаглығын мәктәбәгәдәр дөврү—3 јашдан 7 јаша гәдәр;

4. кичик мәктәб јашы дөврү—7 јашдан 11—12 јаша гәдәр;

5. орта мәктәб јашы дөврү (јенијетмә дөврү)—12 јашдан 15 јаша гәдәр;

6. бөјүк мәктәб јашы дөврү (кәнчлик дөврү)—15 јашдан 18 јаша гәдәр.

Бу чүр дөврләшмә көстәрир ки, о, ушагларын јашы илә бағлыдыр лакин, јаш көстәричиләри сабит дејилдир.

Бунунла әлагәдар белә бир суал гаршыја чыхыр: ушаглыг јашларынын дөврләрлә гаршылыглы әлагәси нечәдир? Һәр бир өлкәдә ганунла ушагларын мәктәбдә охумаға башладыглары јаш мүәјјәнләшдирилмишдир. ССРИ-дә үч јашлы ушаглары ушаг бағчасына гәбул едирләр. Ушаг 7 јашында мәктәбә кедир. Он алты јашында она паспорт верилир, бунунла онун јеткинлији гәбул едилир, он сәккиз јашында евләнмәк ичазәси верилир. Кәнч оғланлар ордуја чағырылыр. Лакин бу чүр јаш шәртләшмәси адамын өзүнүн јени инкишаф дөврүнә дахил олмасынын анчаг формал көстәричисидир. Ахы бизим өлкәдә ушаглар 1944-чү илә гәдәр мәктәбә 8 јашында дахил олурдулар, беләликлә онлар һәјатын јени дөврүнә (кичик мәктәб јашы дөврүнә) мүасир совет ушагларындан бир ил кеч башлајырдылар. 5 јашында мәктәбә дахил олан инкилис ушагларында, ушаглығын мәктәбәгәдәр дөврү, бизим ушаглардан 2 ил тез гуртарыр.

Беләликлә, јаш өз-өзлүјүндә ушаглыг дөврүнү мүәјјән етмир. Инсанларын инкишаф просесини һејванларын инкишаф просесиндән фәргләндирән чәһәтин бири елә бундан ибарәтдир. Һејванлар вә ја битки организми үчүн јаш јени дөврүн башланмасы илә мүәјјән едилир. Һејванларын һәјат дөвру онун организминин јетишмә дөврүдүр. Она көрә, шәраит әлверишлидирсә, мүәјјән мүддәтдән сонра (вә ја мүәјјән јашда) организмин јени һәјат дөвру башлајыр (бу онун инкишафынын һәм дә јени мәрһәләсидир).

Ади ардычыллыгда инсанда да скелетин мүхтәлиф һиссәләриндә сүмүкләшмә кедир, дахили секресија органлары јетишир, онлардан бир нечәсинин фәалијјәти сәмәрәли олур вә јахуд фәалијјәтини азалдыр. Лакин организмин бу чүр јетишмә просеси шәхсијјәтин инкишафыны һәлә мүәјјән етмир.

Јухарыда дејилдији кими, психи инкишафын мәзмуну, темпи, тамлығы ушағын ону әһатә едән инсанларла мүтәшәккил гаршылыглы һәрәкәтдә вә јахуд үнсијјәтдә олмасы илә тә'мин едилир. Тамамилә ајдындыр ки, бу чүр узун мүддәтли үнсијјәт ушағын инкишафына тә'сир көстәрир. Она көрә дә једди јашлы ушаг адәтән беш јашлы ушаға нисбәтән даһа чох, он јашлы ушаға нисбәтән хејли дәрәчәдә аз инкишаф етмиш олур.

Һәрчәнди ушағын јашадығы илләр онун инкишафыны билаваситә тә'јин етмир, анчаг онун јашы бу просесдә заман амили кими әһәмијјәт кәсб едир. О, ушағын психи инкишафыны бир баша мүәјјән етмир, анчаг онун фәалијјәти вә үнсијјәти үчүн јени имканларын мејдана кәлмәсини тә'мин едир. Бунунла белә ушағын сонракы психи инкишафы да тә'мин олунур. Беләликлә, икинчи јашын башланғычына гәдәр ушағын сүмүк-дамар системинин јетишмәси она јеримәји мәнимсәмәк имканы верир. Нәтичәдә ушағын бүтүн јашајыш тәрзи кәскин сурәтдә дәјишир. Әлләрин пәнчәләринин сүмүкләшмәси исә, 6—7 јашларында бармагларла инчә вә дәгиг һәрәкәтләрин ичрасына имкан верир. Бу һәрәкәтләрлә јазмаг вә әл әмәјинин ашағыдакы мүхтәлиф нөвләри әлагәдардыр: һөрмә, тикмә, көсмә, јандырма үсулу илә нахыш ачма.

Икинчи, һәм дә ән әсасы, ушағын јашајыш мүддәти јашлы адамларын тәчрүбәсини мәнимсәмә вә өзүнүн хүсуси тәчрүбәсинин топланмасы дөврүдүр, ону әһатә едән јашлыларла вә јашыдларла мәзмунлу үнсијјәт дөврүдүр, онун актив фәалијјәт: идрак, мүшаһидәләр, јарадычылыг, ојунлар, әмәкләр, дүшүнчәләр, сәһвләр, ахтарышлар,, мүбаһисәләр дөврудүр.

Ушағын үнсијјәтә башладығы инсанларын даирәси, илдәнилә кенишләнир, онун фәалијјәтинин мәзмуну дәјишир. Она көрә дә нормал шәраит дахилиндә јашлы ушаг, кичик ушаға нисбәтән бөјүк һәчмдә биликләр газанмаға имкан тапыр, чохлу мигдарда тәкмилләшмиш вәрдишләри мәнимсәјир, мүәјјән мүстәгиллик әлдә едир.

Лакин, һәјат шәртләри дәјишәрсә, һәтта кичик ушағын әтрафдакы адамларла фәал үнсијјәти вә фәалијјәтинин мәзмуну даһа зәнкин, јарарлы оларса, инкишаф сүр'әтлә баш верәр. Бу барәдә күллү мигдарда фактлар топланмышдыр.

Сон тәдгигатлар көстәрир ки, мүасир ушаглар бир чох чәһәтдән кечмиш ушаглара нисбәтән сүр'әтлә инкишаф едирләр. Бу ән чох физики инкишаф саһәсиндә өзүнү көстәрир. Мүәјјән едилмишдир ки, алты јашлы мүасир ушаглар 40 ил бундан әввәлки јашыдларына нисбәтән орта һесабла 7 сантиметр һүндүр вә үч килограм ағырдырлар. Ушагларын сүр'әтлә инкишаф етмәси һадисәси **акселерасија** адланыр. Акселерасија анчаг физики инкишаф саһәсиндә дејил, һәм дә психи инкишаф саһәсиндә, хүсусилә әгли инкишаф саһәсиндә дә өзүнү көстәрир. Бунун да сәбәби һәјат шәраитинин дәјишмәси илә изаһ едилир: ушаглар кечмишә нисбәтән күллү мигдарда мүхтәлиф мә'луматлар алырлар, радиоја гулаг асырлар, телевизора бахырлар, јашлылар онларын тә'лиминә даһа чох диггәт верирләр вә с.

Бағча јашлы ушагларын әгли инкишаф имканларынын мүәјјәнләшдирилмәси бир сыра психологлары, педагоглары вә валидејнләри әгли инкишафы сүн'и сурәтдә тезләшдирмәјә һәвәсләндирир, мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын мәктәбли-

ләр үчүн даһа сәчијјәви олан тәфәккүр формаларынын тәшәккүл тапмасына инадла чалышырлар. Мәсәлән, ушаглары фикри мәсәләләри шифаһи мүһакимә јолу илә һәлл етмәјә өјрәтмәк тәшәббүсү көстәрирләр. Анчаг бу чүр јол дүзкүн дејилдир. О, ушағын психи инкишаф мәрһәләсинин мәктәбәгәдәр хүсусијјәти илә һесаблашмыр, онун үчүн сәчијјәви олан марагларын вә фәалијјәтин нөвләри илә һесаблашмыр. О, мәктәбәгәдәр јашлы ушағын мүчәррәд тәфәккүрүнүн дејил, сурәт тәфәккүрүнүн инкишафына доғру истигамәтләнән тә'лимин тәсири илә әлагәдар сензитивлијини нәзәрә алмыр. Психи инкишафын һәр јаш мәрһәләсиндә тә'лимин әсас вәзифәси бу инкишафы сүр'әтләндирмәкдән ибарәт олмајыб, ону зәнкинләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. һәмин мәрһәләнин вердији имканлар максимум дәрәчәдә истифадә едилмәлидир.

Психи инкишафын мәрһәләләрини ајырмаг һәмин инкишафын өзүнүн дахили ганунаујғунлугларына әсасланыр вә психоложи јаш дөврләшмәсини тәшкил едир.

Психоложи дөврләшдирмә илә јанашы педагожи јаш дөврләшдирмәси дә мөвчуддур. Бунун әсасында мөвчуд тәрбијә-тәһсил мүәссисәләри вә мүхтәлиф јаш дөврләриндә ушагларын тәрбијәси мәсәләси дурур. Бизим өлкәмиздә доғуландан мәктәбә дахил олана гәдәр ушаглығын ашағыдакы педагожи дөврләшмәси гәбул едилмишдир: еркән јаш дөврү (доғуландан ики јаша гәдәр), кичик мәктәбәгәдәр јаш дөврү (ики јашдан дөрд јаша гәдәр), орта мәктәбәгәдәр јаш дөврү (дөрд јашдан беш јаша гәдәр), бөјүк мәктәбәгәдәр јаш дөврү (беш јашдан једди јаша гәдәр, һәм дә алты јашдан једди јаша гәдәр, мәктәбә һазырлыг дөврү хүсусилә фәргләнир)[1].

Бурадан асан көрмәк олур ки, јашын педагожи дөврләшмәси, психоложи дөврләшмә илә ујғун кәлмир, орада инкишафда бөһран вә дөнүш анлары гејд едилмәмишдир. Бу, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, тәрбијә онунла һесаблашмыр. Тәрбијә програмыны ушағын тәрбијә-тәһсил мүәссисәсиндә олдуғу һәр ил үчүн ајрыча олараг тәртиб едирләр вә бу програмда һәр јашын психоложи хүсусијјәти нәзәрә алыныр.

Ушагларда јашлы адамларын гаршылыглы мүнасибәтләринә вә ишләринә гарышмаг тәләбатынын мејдана кәлмәси, марагларын билавасит әһатәдән кәнара чыхмасыны көстәрир. Бунунла бирликдә мараглар елә бир фәалијјәт просе-

[1] В. С. Мухина. Психология дошкольника, М., «Просвещение», 1975, стр. 45.

ки, онун
сини өзүнә (нәтичәсинә јох) доғру истигамәтләнир
әламәтләри бағча јашлы ушаглары фәргләндирир вә өз ифа-
дәсини сүжетли-роллу ојунда тапыр. Бу әламәтләр мәктәбә-
гәдәр јашлы ушагларын јашлы адамлар арасында тутдуғу
јери ики тәрәфлилијини әкс етдирир. Бир тәрәфдән, ушаг
инсанларын рәфтарларыны анламағы, хејри вә шәри фәргլән-
дирмәји, әхлаг гајдаларыны шүурлу сурәтдә јеринә јетир-
мәји көзләмәјә башлајыр. Дикәр тәрәфдән, ушағын бүтүн
һәјати тәләбатлары јашлылар тәрәфиндән тә'мин едилир, о,
чидди вәзифәләр дашымыр, онун һәрәкәтләринин нәтичәлә-
ринә јашлылар мүәјјән дәрәчәдә тәләбләр вермирләр.

Инкишафын һәр јаш дөврү үчүн сәчијјәви олан. психи
әламәтләри, ушағын чәмијјәтдә тутдуғу јердән асылы ола
билмәз, лакин, ушағын бир мәрһәләдән дикәринә кечмәсини
өз-өзлүјүндә изаһ етмиш олар. Ушағын башга адамлар ара-
сында тутдуғу јерлә гане олмамасынын тәзаһүрү бу кечиддән
әввәл кәлир вә чалышыр ки, о јери дәјишсин. Елә бир вахт
кәлир ки, һәмин мәрһәләнин дахилиндә баш верән инкишаф,
белә бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыр ки, ушағын артан им-
канлары—онун биликләри, бачарыглары, психи кејфијјәтлә-
ри—кечмиш һәјат тәрзи илә, фәалијјәтин кечмиш нөвләри илә
вә әһатә олундуғу адамларла олан гаршылыглы әлагәләрлә
зиддијјәтә кирир. Ушаг өзүнүн јени имканларыны һисс едир
вә ону бир гәдәр әввәл чәлб едән фәалијјәтә олан марағыны
итирир. О, јашлы адамларла јени гаршылыглы әлагәјә кир-
мәјә чалышыр. Бу зиддијјәт һәм дә бөһран кими ифадә олу-
нур: ушағы көһнә әлагә тә'мин етмир, јени исә һәлә тәшкил
олунмамышдыр.

Бу заман ушағын тәрбијәсиндә мә'лум чәтинликләр баш
верир: ушаг јашлыларын тәләбләринә мәнфи реаксија ве-
рир, тәрслик, негативлик көстәрә билир. Бу чәтинликләр
кәскин характер дашымагла узун заман давам едир, бу да
әһәмијјәтли дәрәчәдә јашлылардан асылыдыр. Онлар ушағын
јени фәалијјәт нөвүнә вә гаршылыглы мүнасибәтә мејл ет-
мәсини, бунларын она нә үчүн лазым олмасыны вахтында
ашкара чыхармалы вә нәзәрә алмалыдырлар. Һәр шејдән
әввәл, јашлы адамлар өзләри ушаға олан мүнасибәтләрини
дәјишдирмәлидирләр, она хејли мүстәгиллик вермәлидирләр,
онун артан имканларыны билмәлидирләр вә һәмин имканла-
рын һәјата кечирә биләчәји јени фәалијјәт нөвүнүн нүмунәси-
ни вермәлидирләр.

**Психи инкишафын кедишиндә мејдана кәлән вә јени тә-
ләбатларын, марагларын орталыға чыхмасына вә јени фәа-**

лијјәт нөвләринин мәнимсәнилмәсинә доғру апаран зиддијјәтләр, психи инкишафын һәрәкәтетдиричи гүввәләридир.

Һәмин зиддијјәтләр баш вермәсәјди, бир психи мәрһәләдән дикәринә кечид дә мүмкүн ола билмәзди, ушаг да чатдығы сәвијјәдә галмалы оларды, онда ирәлијә һәрәкәт етмәк үчүн тәкан ола билмәзди, јашлыларын өјрәтдијини мәнимсәјә билмәзди.

Ушагларын психи инкишаф мәрһәләләри тарихи маһијјәтә малик олдуғу үчүн, онлар дәјишмәјән ола билмәзләр. Јухарыда сајылан мәрһәләләр, муасир чәмијјәтдә ушагларын һәјат шәраитини екс етдирир. Бу мәрһәләләри бүтүн мәдәни өлкәләрин ушаглары бу вә ја дикәр формада кечирләр. Анчаг һәр мәрһәләнин јаш сәрһәдди, бөһран дөврләринин јетишмәси вахты адәтләрдән, ән'әнәләрдән, ушагларын тәрбијәсиндән, һәр өлкәнин тәһсил системинин хүсусијјәтләриндән асылы олараг әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишә биләр.

Психи инкишафын ејни јаш мәрһәләсиндә олан вә ушаглары бирләшдирән әсас психи кејфијјәтләр, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр ушагларын даһа хүсуси олан психи хассәләрини мүәјјәнләшдирир. Бу, ушаг үчүн еркән јашда типик олан вә јахуд бағча јашлы ушағын диггәтинин, гаврајышынын, тәфәккүрүнүн, тәхәјјүлүнүн, һиссләринин хассәләри, давранышынын ирадн сурәтдә идарә едилмәси барәсиндә, данышмаға имкан верир. Лакин артыг мә'лумдур ки, бу чүр хүсусијјәтләр ушагларын тә'лиминин дәјишмәсилә дәјишәр вә јенидән гурула биләр.

Психи кејфијјәтләр өз-өзүнә мејдана кәлмир, онлар ушағын фәалијјәтинә истинад едән, тә'лим-тәрбијәнин кедиши просесиндә формалашыр. Буна көрә мүәјјән јашда ушаға онун тә'лим-тәрбијә шәраитини нәзәрә алмадан, үмуми психоложи характеристика вермәк мүмкүн дејилдир. Психи инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләриндә олан ушаглары өз араларында она көрә фәргләндирмирләр ки, онлар мүхтәлиф психи кејфијјәтә маликдирләр, она көрә фәргләндирирләр ки, тәрбијә вә тә'лимин мәлум шәртләриндә онларда мүхтәлиф кејфијјәтләр формалаша биләр. Јашын психоложи сәчијјәси исә, һәр шејдән әввәл, о психи кејфијјәтләрин мејдана чыхарылмасындан ибарәтдир ки, онлар мөвчуд тәләбатлар, мараглар вә фәалијјәт нөвләриндән истифадә едилмәклә ушагда бу јашда формалашмасы мүмкүндүр.

2. УШАГЛАРЫН ПСИХИ ИНКИШАФЫНЫН ФӘРДИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Ушагларын психи инкишафында әһәмијјәтли фәрди фәргләр мүшаһидә олунур. Бу фәргләр һәр шејдән әввәл психи

инкишафын темпинә аиддир. Бахмајараг ки, ејни мәдәни шәраитдә тәрбијә олунан вә бир инкишаф мәрһәләсиндән дикәринә кечиддә, ушагларда инкишафын јаш бөһранларынын үмуми орта мүддәти мөвчуддур, бу мәһз орта мүддәт адланыр. Онлар ајры-ајры ушагларда хејли әввәл вә ја хејли сонра башлаја биләр. Даһа бөјүк фәрг ајры-ајры фәалијјәт нөвләринин мәнимсәнилмәсиндә, психи просесләрин вә кејфијјәтләрин инкишафында мүшаһидә олунур. Бир ушаг һәлә дөрд јашында анлашылмајан «чызмагаралар» чәкирсә, һәмин јашда олан башга ушаг евин јанында дуран адам шәкли чәкир. Бир ушағын диггәти мөһкәм олмур, тез-тез јајыныр, башгасынын исә диггәти мәркәзләшән олур, хошладығы ишлә саатларла мәшғул олур вә с.

Ушагларда инкишафын сүр'әтинин (темпинин) мүхтәлифлији илә јанашы јашла әлагәдар: мараглар, характерин әламәтләри, габилијјәтләр кими фәрди-психоложи кејфијјәтләрдә дә мүхтәлифлик өзүнү көстәрир. Һәр шеји билмәјә мејл көстәрән, әгли фәаллыға малик олан, күллү мигдарда мүхтәлиф суаллар верән ушаглар вардыр, елә ушаглар да вардыр ки, пассивдир, аз шејләрлә мараглаңырлар. Шылтаг ушаглар, сакит, хејирхаһ ушагларла кәскин зиддијјәт јарадырлар. Бир сыра бағча јашлы ушагларда мусиги габилијјәти тәзаһүр едир, дикәр ушагларда ријази габилијјәт өзүнү көстәрир; онлар беш-алты јашларында артыг кифајәт гәдәр чәтин һесаб мәсәләләри һәлл едирләр вә с.

Ушаглар арасында фәрди-психоложи фәргин нә илә изаһ едилмәси мәсәләси, тәрбијәдә фәрди јанашма јолларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох вачибдир. Бу суала чаваб вермәк үчүн зәрури олараг јенидән, бизә артыг мә'лум олан, психи инкишафын тәбии шәраитинә (синир системинин гурулушу вә вәзифәләринә, онун јетишмә просесинә) вә һәјатын ичтимаи шәраитинә, тәрбијәјә, гајытмаг лазымдыр. Анчаг инди һәмин шәраитләрә башга нөгтеји-нәзәрдән—ајры-ајры ушагларын инкишафында охшарлыға вә мүхтәлифлијә онларын тә'сири нөгтеји-нәзәриндән бахмаг лазымдыр.

Ушаглар, шүбһәсиз, тәбии хүсусијјәтләринә көрә өз араларында бир-бириндән фәргләнирләр. Һәтта шәртсиз рефлексләр јени доғулмуш ушагларда мүхтәлиф дәрәчәдә ифадә олунурлар. Шәрти рефлексләр мүхтәлиф чағаларда мүхтәлиф сүр'әтлә јараныр. Елә чағалар вар ки, онда көрмә гычыгландырычыларына гаршы истигамәтләнмә реакцијасы ајдын үстүнлүк көстәрир, башгалары исә, дәријә тохунмаја даһа фәал реакција верирләр. Бә'зи тәбии хүсусијјәтләр, көру-

нүр, ирсијјәтлә мүәјјәнләшдирилир, дикәрләри исә ана бәтниндәки дөврдә инкишафын бу вә ја дикәр шәраити нәтичәсиндә баш верир.

Јахшы мә'лумдур ки, бејин гүсурларынын мүхтәлиф нөвләри—ирси хәстәликләр, гејри-нормал инкишаф, доғум заманы зәдәләнмә-психи инкишафын кечикмәсинә сәбәб олур, хүсуси ағыр һалларда исә үмумијјәтлә ону гејри-мүмкүн едир. Буна әсасланараг, бә'зән күман едирләр ки, хүсусилә тез вә ја хүсусилә парлаг дәрәчәдә психи инкишаф һаллары, гејри-ади габилијјәтләрин тәзаһүрү дә бејинин мүәјјән ирси хүсусијјәти илә әлагәдардыр. Алимләр хејли вахт сәрф етмишләр ки, өјрәнсинләр кәрәк фәрди-психоложи кејфијјәтләр—һәр шејдән әввәл, габилијјәтләр ирсән кечә биләрми. Бу мәгсәдлә мәшһур адамларын нәслини өјрәнмишләр. Мүәјјән едилмишдир ки, бир чох аиләләрдә валидејнләр, ушаглар вә даһа узаг нәсилләр бу вә ја дикәр бир саһәдә мүәјјән габилијјәт көстәрмишләр. Хүсусилә мәшһур бәстәкар Иоһанн Себастјан Бахын аиләси буна ајдын мисал ола биләр. (1750-чи илдә аилә шәнлијинә бу аиләнин 128 нүмајәндәси топланыр, бунлардан 57-си мусигишүнас олмушдур). Анчаг белә һаллара да аз тәсадүф едилмәмишдир ки, көркәмли адамларын габилијјәтчә әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнән бир нәфәр дә гоһуму олмамышдыр. Көрүнүр, рәссамларын, мусигишүнасларын там бир «сүлаләсинин» мејдана кәлмәси там мә'насы илә аилә ән'әнәси илә изаһ едилир. Белә ки, бә'зи аиләләрдә тәрбијә шәраити күчлү олур ки, бу да мүәјјән мараглар вә габилијјәләрин инкишафы үчүн әлверишли имкан јаратмыш олур.

Психи инкишафын фәрди хүсусијјәтләринә ирсијјәтин тә'сирини ајдынлашдырмаг мәгсәдилә әкизләр үзәриндә дә тәдгигат апармышлар. Бир јумурталы вә мүхтәлиф јумурталы әкизләр мөвчуддур. Бир јумурталы әкизләрдә бүтүн ирси кејфијјәтләр ејнидир. Чүнки онлар бир рүшејм һүчејрәсиндән инкишаф едирләр. Мүхәлиф јумурталыларда ирсијјәт мүхтәлифдир. Әкизләри тестләр методунун көмәклији илә өјрәнирләр: бир јумурталы вә мүхтәллиф јумурталы әкизләрлә тестләр мәсәләләринин һәллиндә гошалар арасында охшарлыг дәрәчәсини ајдынлашдырырлар. Бир гајда олараг (һәмишә олмаса да) бу охшарлыг бир јумурталы әкизләр арасында, мүхтәлиф јумурталылардан чох олур, һәтта бир јумурталы әкизләр чағалыг дөврүндән мүхтәлиф аиләдә тәрбијә алсалар да онлар арасындакы охшарлыг сахланылыр. Бу мә'луматлар ону көстәрир ки, ирсијјәт психи инкишафын

фәрди хүсусијјәтләринә тә'сир едир. Буна бахмајараг, мүхтәлиф јумурталылара нисбәтән бир јумурталыларын инкишафындакы охшарлығын даһа чох олмасы башга сәбәбләрлә дә изаһ едилә биләр. Бу чүр сәбәб, мәсәлән, бир јумурталы әкизләрин там харичи охшарлығындан ибарәтдир ки, бу да әтрафдакы инсанларын онлара ејни мүнасибәт бәсләмәләринә јардым едир, демәк тәрбијә шәраитләри дә ејни олур. Ахы јашлылар вә јашыдлар арасындакы вәзијјәт бөјүмәкдә олан адамын һәјатында бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ушағын ичтимаи мүнасибәтләр системиндәки вәзијјәтиндә онун адәтләри, характер әламәтләри, мараглары, әгли кејфијјәтләри формалашыр. Бир јумурталы әкизләрин психи инкишафында олан охшарлыг онларын физики гүввәләринин, имканларынын бәрабәрлијинә дә јардым едир.

Ушагларын фәрди психи хүсусијјәтләринин формалашмасындакы мүхтәлифлијә, һәјат шәраитинин мүхтәлифлији вә тә'лим вә тәрбијә, ирси хүсусијјәтләрдән даһа чох тә'сир көстәрир. Бу барәдә бир јумурталы әкизләр, јә'ни ејни ирсијјәтә малик олан ушагларла апарылан тәдгигатларын нәтичәләри дә инандырычы сурәтдә материал верир. Беш јаш јарымдан алты јаша гәдәр беш чүт, бу чүр әкизләр сечилмишдир. Онлар хүсуси ушаг бағчасында тәрбијә едилмишдир. Бүтүн ушаглар бу гајда илә ики група бөлүнмүшләр ки, әкизләрдән бири груплардан биринә, дикәри исә о биринә дүшсүн. Груплар мүхтәлиф отагларда јашамышлар, ојунлар вә мәшғәләләр үчүн ајры отаглары олмушдур, анчаг кәзинти заманы бир-бири илә көрүшмүшләр.

Ушагларын тә'лими заманы мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмишләр. Групларын бириндә гурашдырычы ојунлар кечирилмишдир ки, бу ојунларда ушаг кичик кубикләрдән һәмин кубикләрдән дүзәлдилмиш ев кими ев гурмалыдыр. О бири групда ушаглар кичик кубикләрдән тәркиби һиссәләри-нә, ајрылмајан, нүмунәјә көрә гурғу дүзәлтмәлидирләр, јә'ни ушаг һәр дәфә мүстәгил олараг лазымы әмәли һәлләр үсулларыны ахтармалыдыр, бинанын бу вә ја дикәр һиссәсинин һансы үнсүрләрдән дүзәлә билмәсини тәһлил етмәли, әлдә едилән нәтичәләри нүмунә илә һәмишә мүгајисә етмәклә һәмин үнсүрләри сечмәли вә бирләшдирмәлидир.

Һәр груп илә әлли гурашдырычы мәшғәлә кечдикдән сонра бүтүн ушаглара јохлајычы мәсәләләр верилир. Онлар тикинтијә һиссәләри ајрылмыш вә ајрылмамыш гајда үзрә нүмунә дахил етдиләр, тикинтијә вачиб үнсүрләри чатышмајан (анчаг башга һиссәләрин бирләшдирилмәсилә әвәз

едилә билән) һиссәләрә ајрылмыш нүмунә верилир, азад
тикинтијә һәм дә күллү мигдарда хүсуси тапшырыглар ве-
рилир, онларын ичрасы мүхтәлиф фигурларын дәгиг көрмә
тәһлилини вә мәкан тәсәввүрләрини фикирдә әмәлијјатыны
тәләб едир (мәсәлән, фикрән ону чевирмәклә кичик кублар-
дан гурулмуш евчик шәклини чәкмәк лазым олур).

Тикинтинин там нүмунәси үзрә мәшгул олан ушагларын
групу бүтүн јохлама тапшырыгларыны јеринә јетирән заман
һејрәтләндиричи дәрәчәдә үстүнлүк көстәрдиләр. Марагլы-
дыр ки, бу үстүнлүк һәтта һиссәләри ајрылмыш тикинти нү-
мунәси үзрә дә өзүнү көстәрмишдир, јә'ни, дикәр групун
һәмишә тәкрар етдикләри фәалијјәтдә дә өзүнү көстәрмиш-
дир. Гурашдырычы ојунлар даһа јарадычы характер дашы-
дығы заман, група дахил олан ушаглар, тикинтини тәшкил
едән үнсүрләри әјани тәһлил етмәји өјрәндиләр, һәмин үн-
сүрләри, онларын формаларынын вә с. бир-биринә мүнасибәт-
ләрини гаврамагда бөјүк дәгиглик әлдә етдиләр. Тикинти
планлы характер дашымышдыр. Тикмәздән әввәл, нүмунәни
диггәтлә нәзәрдән кечирирләр, ону өлчүрләр, сынаг мәгсәди-
лә гурғу апарырлар вә анчаг бундан сонра мәсәләни планлы
сурәтдә һәлл едирләр.

Бу гајда илә шиширдилмәдән демәк олар ки ,ушаглар гур-
ғу фәалијјәтинә мүәјјән габилијјәтләр көстәрә билдиләр ки,
онлар дикәр үсулла өјрәдилән әкизләрдә олмамышдыр. Бу
габилијјәтләр, парчаланмыш, гаврајыш вә мәкан тәсәввүрлә-
ри илә әмәлијјат апармаг тәләб олунан јердә гургу илә әла-
гәси олмајан бир сыра јохлама мәсәләләрини дә мүвәффә-
гијјәтлә һәлл етмәјә имкан јаратдылар. Фикирләшмәклә азад
тикинти заманы јарадычылыг мәсәләләриндә дә габилијјәт-
ләр өзүнү бүрузә верди.

Әлбәттә, фикирләшмәк олмаз ки, беш јашлы ушаглард
ики ај јарымда, бүтүн һәјаты боју сахланыла билән гураш
дырма габилијјәти тәрбијә етмәк мүмкүн олмушдур. Сөһбәт
анчаг инкишафы кәләчәкдә тәләб олунан бә'зи габилијјәт-
ләрин башланғычындан кедә биләр ки, бу да инкишаф үчүн
характерикдир.

Совет ушаг психолокијасы елми белә һесаб едир ки, ирсиј-
јәт үзрә верилмиш тәбии хүсусијјәтләр бу вә ја дикәр габи-
лијјәтләрин рүшејми ола биләр, онларын инкишафы үчүн
бә'зи әлверишли вә ја әлверишсиз шәраитләр јарада биләр-
ләр. Башга психи кејфијјәтләр кими, габилијјәтләри өзү дә
һәјат просесиндә, тә'лим вә тәрбијәнин тә'сири алтында фор-
малашыр.

һәр психи инкишафын темпи, һәм дә фәрди психоложи
кејфијјәтләрдә олан мүхтәлифликләр өз мәншәји е'тибарилә
ушагларын һәјатларынын вә тәрбијәләринин бу вә ја дикәр
хүсусијјәтләринә борчлудур. Ејни шәраитдә (бир аиләдә, бир
бағчада) тәрбијә олунан ушаглар үзәриндә апарылан күллү
мигдарда һәјати мүшһидәләр көстәрир ки, ики ушаг үчүн һә-
јат шәраитинин вә тәрбијәнин әсл бәрабәрлији олмур вә ола
да билмәз.

Күллү мигдарда нәзәрә алынмајан, тез-тез тәсадүфи ха-
рактер дашыјан, диггәти чәлб едән шәраитләр бир ушағын
психикасында дәрин из бурахыр, дикәри үчүн әһәмијјәт ве-
рилмәдән кечир. Чағаларда харичи аләмә олан мүнасибәтин
сечичи характер дашымасы да мүшаһидә олунмушдур, бун-
дан асылы олараг ејни бир тә'сир мүхтәлиф ушаглар үчүн
мүхтәлиф әһәмијјәт кәсб едир. Ушаглар бөјүдүкчә бу сечи-
чилик дә бөјүјүр. Бундан башга, ушағы әһатә едән мүһитин,
һәтта әкизләрә валидејнләрин мүнасибәтләри белә там мә'-
насилә ејни ола билмәз. Бир сөзлә, үмуми сосиал мүһитдә һәр
ушаг үчүн өзүнүн микромүһити јараныр. Бу микромүһитин
хүсусијјәтләри онун психи инкишафынын фәрди хүсусијјәт-
ләрини дә мүәјјәнләшдирир.

Бу да мә'лумдур ки, ушагларын психи инкишафы үчүн
онларын фәалијјәти һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Анчаг
һарада олурса олсун елә ики ушаг вармы ки, онлар һәмишә
ејни фәалијјәтлә ејни дәрәчәдә мәшғул олмуш олсунлар? Бу
һәтта кичик әкизләрдә дә баш вермир.

Психи инкишаф саһәсиндә ушаглар арасындакы фәргләр
чохформалыдыр. Бунларын һамысы һәјат вә тәрбијә просе-
синдә баш верир. Елә бир фәрди-психоложи хүсусијјәт јох-
дур ки, о, ирсән кечмиш олсун.

Тәрбијә просесиндә фәрди-психоложи хүсусијјәтләри нәзә-
рә алмаг, тәкчә тәрбијә тә'сирләрини она ујғунлашдырмаг
демәк дејилдир, һәр бир ушағын кифајәт гәдәр јүксәк психи
инкишаф сәвијјәсинә чатмасыны әлдә етмәк вә ушағын инки-
шафына фәал мүдахилә етмәк лазымдыр, мүшаһидә едилән
мүсбәт кејфијјәти мүдафиә етмәк, инкишаф етдирмәк, мән-
филәрини исә јенидән гурмаг, ләғв етмәк тәләб олунур. Көр-
пәләр евинин вә ушаг бағчаларынын тәрбијәчиләри мәһз бу
мәсәләни һәлл етмәлидирләр.

VI ФӘСИЛ

ЧАҒАЛЫГ ДӨВРҮНДӘ УШАҒЫН ПСИХОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ИНКИШАФЫ

ҺӘЈАТЫНЫН БИРИНЧИ ИЛИНДӘ УШАҒЫН ПСИХИ ИНКИШАФЫ

1. АНАДАН ОЛАН ДӨВР

Ушаг ана бәтниндә өз инкишаф дөврүнү баша чатдырдыгдан сонра дүнјаја кәлир. Ушаг дүнјаја кәлдикдән сонра о, ана бәтниндәки инкишафы давам етдирәрәк, һәм физики, һәм дә психи чәһәтдән һәмин инкишафы сүр'әтлә давам етдирир. Ушаг дүнјаја кәлдикдән сонра онун бејнинә һәм өз дахили аләминдән, һәм дә харичи аләмдән күллү мигдарда сигналлар дахил олур, бу сигналлар ушағын психи инкишафынын башланғычыны гојур. Јени дүнјаја кәлмиш ушағын бәдәни физики гурулуш е'тибарилә әсасән формалашмыш олур. Бу дөврдә онун психи инкишафы физики инкишафындан хејли дәрәчәдә үстүн олур. Белә ки, ушаг дүнјаја кәләркән онун чәкиси орта һесабла 3200—3500 гр. малик олур. Јени дүнјаја кәлмиш ушағын бәдән гурулушу беш-једди јашлы ушағын бәдән гурулушундан фәргләнир.

Јени доғулмуш ушағын бәдән гурулушу илә алты, једди јашлы ушағын бәдән гурулушу арасындакы фәрг јени доғулмуш ушағын бәдән үзвләринин бир-биринә нисбәтинин гејри-мүтәнасиб олмасындадыр: баш бөјүк олур, о, ушағын бәдәнинин узунлуғунун $^1/_4$-нә бәрабәрдир. Бөјүкләрдә исә, баш бәдәнин узунлуғунун $^1/_8$-и тәшкил едир. Чағанын гылчалары чох гыса, бәдәни исә она нисбәтән узундур.

Ушаг јеничә дүнјаја кәлән заман онун бејни дә мүәјјән дәрәчәдә формалашмыш олур. Әкәр јашлы адамларын бејнинин чәкиси орта һесабла 1,4 килограма бәрабәр олурса, ушаг доғулан заман онун бејнинин чәкиси 360—370 г. бәрабәр олур. Апарылан тәдгигатлар көстәрмишдир ки, чағанын бејнинин синир һүчејрәләри (хүсусилә габығын һүчејрәләри)

ушаг дүнјаја кәлән заман там формалашмыш олур. Синир һүчејрәләринин һамысы, јетишмиш бејнин һүчејрәләринин гурулушу, бөјүклүјү вә формасы кими олур.

Ушаг доғуландан сонра онун бејнинин инкишафы мүхтәлиф истигамәтләрдә кедир. Бејинин чәкиси артыр. Биринчи илдә бејнин күтләси сүр'әтлә инкишаф едир. Бир јашын сонуна бејнин чәкиси 780—800 грама чатыр. Бу дөврдә ушағын бејнинин чәкиси ајда 30 г. артыр. Демәк ушағын бејни бу дөврдә күндә бир грам артыр. Јашлы адамларын бејнинин чәкиси бәдәнинин чәкисинин гырхда бир һиссәсини тәшкил етдији һалда, јени доғулан ушағын бејнинин чәкиси онун бәдән чәкисинин анчаг сәккиздә бирини тәшкил едир. Бу нисбәтләрдән көрүндүјү кими јени доғулмуш ушағын бејнинин чәкисинин бәдәнинин чәкисинә нисбәти јашлы адамларынкындан беш дәфә чохдур. Бу да јени доғулмуш ушағын психи инкишафына өз тә'сирини көстәрмәјә билмәз.

2. ШӘРТСИЗ РЕФЛЕКСЛӘР ВӘ УШАҒЫН ИНКИШАФЫНДА ОНЛАРЫН РОЛУ

Ушаг дүнјаја кәләркән нисбәтән сабит мүһитдән (ана бәтниндән), вехетатив вә нәбати јашајышдан бирдән-бирә тамамилә јени, күллү мигдарда тез-тез дәјишән гычыгландырычылары олан, һавалы мүһитә кечир. Јени шәраитдә ушағын һәјатыны ирси механизм тә'мин едир. О, организми харичи шәраитә ујғунлашдыран, мүәјјән дәрәчәдә һазыр синир системи илә доғулур. Белә ки, ушаг доғулан заман организмин әсас системләринин ишини тә'мин едән рефлексләр фәалијјәтә башлајыр.

Илк күнләрдә өзүнү көстәрән реаксијалардан ашағыдакылары гејд етмәк олар. Дәринин јүксәк дәрәчәдә гычыгланмасы (мәсәлән, ијнә вураркән) мүдафиә үчүн голуну чәкмә, үзүн гаршысында күчлү ишыг оланда көз гапагларыны бүзмә, ишығын парлаглығынын кәскин шәкилдә артмасы заманы бәбәкләрин кичилмәси вә с. Бу реаксијалар-мүдафиә рефлексләридир. Онлар гычыгландырычыдан узаглашмаға вә ја онун тә'сирини мәһдудлашдырмаға јөнәлдилир.

Мүдафиә реаксијаларындан башга, јени доғулан ушагда елә реаксијалар да мүәјјән етмәк олар ки, онлар гычыгландырычыларла бирләшмәјә доғру јөнәлмиш олур. Бунлар истигамәтләндиричи рефлексләрдир. Мүшаһидәләрлә мүәјјән едилмишдир ки, артыг биринчи күнлә үчүнчү күн арасында күчлү ишыг мәнбәји башы дөндәрмәјә сәбәб олур: доғум евинин ушаг отағында күнәшли күндә јени доғулмуш ушагларын

әксәријјәтинин башы күнәбахан биткисинин башы кими ишыг олан тәрәфә дөнмүшдүр. Һәмчинин сүбут едилмишдир ки, артыг илк күнләрдә јаваш-јаваш јери дәјишдирилән ишыг мәнбәјини изләмәк јени доғулмуш ушаға хас олан бир һәрәкәтдир. Истигамәтләнән гида рефлекси дә јүнкүлчә јарадылыр. Додагларын күнчүнә, јанаглара тохунма ач ушагда ахтарма реаксијасы әмәлә кәтирир: ушаг гычыгландырычы тәрәфә башыны дөндәрир, ағзыны ачыр.

Бу сајылан рефлексләрдән башга ушагда даһа бир нечә анаданкәлмә реаксијалар мүәјјәнләшдирилмишдир, онлардан: әммә рефлекси—ушаг о саат ағзына гојулмуш шеји сормаға башлајыр; јапышма рефлекси—әлинин ичинә тохунма—јапышма реаксијасыны јарадыр; итәләмә рефлекси—ајагларын алтына тохунаркән јараныр, даһа бир сыра башга рефлексләри көстәрмәк олар.

Бу гајда илә ушаг мүәјјән мигдарда шәртсиз рефлексләрлә силаһланмышдыр ки, онлар доғуландан сонра лап илк күнләрдә тәзаһүр едирләр. Сон илләрдә алимләр тәрәфиндән сүбут едилмишдир ки, бир сыра рефлектор реаксијалар һәлә доғулана гәдәр тәзаһүр едир. Белә ки, ана бәтниндә он сәккиз һәфтәдән сонра ушагда әммә рефлекси јараныр.

В. С. Мухина ушағын шәртсиз рефлексләриндән данышараг јени доғулан дөврү инсан һәјатында елә ваһид бир дөвр адландырыр ки, бу дөврә һәлә давранышын анаданкәлмә, инстинктив формасыны тәмиз шәкилдә мүшаһидә етмәк олар. Бунлар үзви тәләбатлары (оксикенә, гидаја, истијә олан тәләбатлары) тә'мин етмәјә доғру јөнәлир. Бу тәләбатлар психи инкишафын әсасыны тәшкил едә билмәз, онлар анчаг ушағын јашамасыны тә'мин едир.

3. ШӘРТИ РЕФЛЕКСЛӘРИН ЈАРАНМАСЫ

Јени доғулмуш ушагларда шәрти рефлексләрин јаранмасы барәдә фикирләр А. А. Лублинскајанын[1] тәдгигатларында даһа кениш шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр. А. А. Лублинскаја гејд едир ки, ушағын али синир фәалијјәтини өјрәнән, бүтүн тәдгигатчылар, илк шәрти рефлексләрин јаранмасынын чох еркән мүддәтини көстәрирләр (В. М. Бехтерев, А. П. Иванов—Смоленски, Н. И. Красногорски, Н. И. Касаткин, М. М. Колтсова, И. А. Аршавски вә башгалары).

[1] А. А. Люблинская. Детская психология., «Просвещение», 1971 г., сәһ. 92—99.

Алынан мә'луматлар көстәрир ки, мүхтәлиф сенсор системләрлә шәрти рефлексләрин јаранмасынын тезлији вә мүддәти һәр шејдән әввәл, чағада синир рабитәләринин формалашмасы үзрә ишин һансы јаш дөврүндә башланмасындан асылыдыр. Мүхтәлиф мүәллифләрин көстәрдикләри мүддәтләрдә олан чохлу вариантлар, мүхтәлиф методикалардан истифадә илә, мүхтәлиф мүсбәт вә мәнфи мөһкәмләндиричиләрин тәтбиги илә әлагәдардыр. Ән чох фајдалысы гида мөһкәмләндиричисидир. Гида рефлексинин јаранмасы үчүн ананын јени доғулмуш ушағы дөш сүдү илә једиздирмәсинин башланма мүддәти бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ана јени доғулмуш ушағы дүнјаја кәләндән 20—30 дәгигә сонра дөшү илә једиздирмәјә башлајарса, онда шәрти рефлекс (үзүнүн дәрисинә тохунмаг, бәдәнин әммә вәзијјәтинә ујғун олан) илк 24 саат ичәрисиндә ики-үч дәфә әмиздирдикдән сонра формалашыр. Ушағын һәјатынын икинчи күнүндә һәмин рефлекс өзүнү ајдын көстәрир вә тәдричән мөһкәмләнир. Ана, ушағы дүнјаја кәләндән 16—20 саат сонра дөшүнә јахынлашдырыб, једиздирәрсә, бу чүр шәрти рефлексләр һәјатынын анчаг 10—12 күнүндә чохлу тәкрардан сонра јаранмыш олур (И. А. Аршавски).

Чағанын һәјатынын биринчи ајында газанылан шәрти рефлексләр, һәддиндән артыг зәиф вә давамсыз олмагла јанашы һәм дә асанлыгла сөнә биләр.

Н. И. Касаткинин тәдгигаты көстәрмишдир ки, ушагда шәрти рефлексләрин инкишафы тәбии шәраитдә сүн'и шәраитә нисбәтән зәиф темплә әмәлә кәлир.

Тәбии сурәтдә олан просесдә биринчи ајын сонуна кими шәрти рефлекс бәдәнин мәканда вәзијјәтинә ујғун олараг јараныр. Ушағы әмиздирмә вәзијјәтиндә тутаркән, о, башыны анасынын дөшләринә тәрәф дөндәрир вә әммә һәрәкәти илә чаваб верир. Ушаг әммә вәзијјәтиндә тутуларса кимин гучағында олмасындан асылы олмајараг бу һәрәкәтләри тәкрар едәчәкдир. Вахта көрә дә рефлекс чох тез формалашыр. Ушағы үч саатдан бир једиздирмәјә өјрәдирләр. Белә өјрәдилмиш ушаг үч саатдан бир јухудан ојаныр вә јемәк истәјир. Икинчи ајындан башлајараг ушагда ешитмә, сонра көрмә, бир гәдәр сонра дәри—тохунма рефлексләри јаратмаг мүмкүндүр (И. П. Неманова, Н. И. Касаткин). Икинчи ајдан башлајараг һәр ики көздән кечән охларын бир објект үзәриндә бирләшмәси (конверкенсија) јараныр, бу да һәмин објектә нәзәр салма имканы верир. Башын вә көзләрин ујғунлашан дөнмәси, сонра исә бәдәнин дә гүввәтли ишыг кәлән вә ја сәс

кәлән тәрәфә дөнмәси үчүнчү ајда газанылыр. Бу, чисмин мәканда локаллашмасыны тәләб едән, көрмә һәрәки вә ешитмә һәрәки реаксијаларын еркән јаранмасыны көстәрир.

Чағанын илк рефлексләри адәтән комплекс гычыгландырычыларла газанылыр. Лакин, ејни вахтда таныш финчанын формасы вә ананын сәси тә'сир едән заман үч ајлыг ушағын додагларында рефлектор әммә һәрәкәти баш верир. Бу компонентләрдән һәр биринин мүхтәлиф заманда тә'сир көстәрмәси, реаксија әмәлә кәтирмир (М. М. Кольцова).

Ики ајдан сонра габығын һүчејрә гурулушу, бој артымы вә синирләрин кечиричи јолларынын миенләшмәси даһа интенсив шәкилдә формалашдығча шәрти рефлексләрин јаранмасы да дәјишир ки, бу да ушағын али синир фәалијјәтинин тәкмилләшмәсини ајдын шәкилдә бирузә верир. Бу дәјишмәләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ушағын әһәмијјәт вердији гычыгландырычыларын сајы артыр.

2. Садә синир рабитәләринин јаранмасы үчүн зәрури олан, габығын вә ашағы тәбәгәләрин оптимал ојандырычысы олур. Сағлам чағаларда габығын бу чүр вәзијјәти илк шәрти рефлексләрин јаранмасы мүмкүн олан заман, икинчи ајда баш верир. Онларын јаранма сүр'әти вә давамлылығы билаваситә чағанын сағламлығындан асылыдыр. Һәзм системинин кичичик позулмасы, јорғунлуг артыг јаранмыш рефлексләрин кәскин сурәтдә позулмасына сәбәб олур.

3. Ушағын јашы илә әлагәдар олараг габығын мәшғи артыр. Мүвәггәти рабитәләрин јаранмасы тезләшир. Чағада гида мөһкәмләндиричисилә әлагәдар синир рабитәси адәтән 3—4 тәкрардан сонра јараныр (һејванларда ән азы 30 бирләшмәдән сонра јараныр).

4. Ләнкимә просесләринин бүтүн нөвләринин инкишафы сајәсиндә јаранан синир рабитәләри даһа давамлы вә мөһкәм олур.

5. Ушағын инкишафы илә әлагәдар онун синир просесләринин мүтәһәрриклији артыр ки, бу да һәр шејдән әввәл сөнән синир рабитәләринин тез вә асан бәрпа едилмәсиндә өзүнү көстәрир.

6. Ләнкимә просесләринин гүввәси вә ролу нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артыр. Ләнкимәнин бүтүн нөвләри габығын фәалијјәти илә бағлыдыр. Чағада габыг нә гәдәр ки, формалашмамышдыр, ојанма просеси ләнкимә просесиндән хејли дәрәчәдә гүввәтли олур. Ојанманын ләнкимә үзәриндә бу чүр үстүнлүјү көрпәлик вә мәктәбәгәдәр јаш дөврүнә гәдәр

давам едир. Анчаг бу чәһәт ушағын ајры-ајры инкишаф мәрһәләсиндә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир.

7. Ушағын инкишафы илә әлагәдар олараг онун рефлектор фәалијјәтинин структурасы мүрәккәбләшир. Әввәлчә чағада мигдары о гәдәр дә чох олмајан бир дәрәчәли рефлексләр газанылыр. Чағаларда илк шәрти рефлексләрин әксәријјәти гида мөһкәмләндиричиси илә әлдә едилир. Ушаг инкишаф етдикчә әввәлләр јаранмыш шәрти гычыгландырычыларын тә'сири алтында јени рефлексләр јаранмаға башлајыр.

8. Динамик стереотипин формалашмасы нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишир. Ушағын синир системинә ејни гычыгландырычылар ејни шәраитдә тә'сир көстәрирсә, рефлекс кетдикчә азалан синир системи илә һәјата кечирилир. 1,5 јашдан 3 јаша гәдәр ушагларда динамик стереотип нисбәтән асан јараныр. Чаға мүәјјән вахтда вә мүәјјән вәзијјәтдә (сағ тәрәфи үстүндә узанараг) јатмаға тез алышыр. Еләчә дә мәнфи адәтләр ушаг тәрәфиндән тез газанылыр: онун бешијини анчаг тәрпәдәндә вә јахуд лајла чаланда јатыр вә с. Бу чүр стереотипләри тәркитмәк кәркин синир зәһмәти тәләб едир.

9. Ушағын али синир фәалијјәтинин инкишафында сөз сигналларына әсасән јаранан рефлексләр даһа чох әһәмијјәт кәсб едир. И. П. Павлов гејд етмишдир ки, сөз—сигналдыр, «үмумиләшдирир вә мүчәррәдләшдирир ки, бизим али, инсана хас олан... тәфәккүрүмүзү тәшкил едир».

Сөзүн ушаг тәрәфиндән икинчи сигнал системинин сигналы кими мәнимсәнилмәси, сөзү билаваситә, һисси гавранылан гычыгландырычынын һәрәкәтилә бирләшдирәркән баш верир. Јә'ни анчаг о заман баш верир ки, «инсанын һәр сөзүнүн архасында һәгиги варлыг нәзәрдә тутулур» (И. П. Павлов).

Ушағын инкишафы илә әлагәдар сөз сигналларынын вә нитг реаксијаларынын әһәмијјәти сүр'әтлә артыр. Ушағын әтраф мүһитлә гаршылыглы әлагәсинин бу типи, артыг икичү јашлы ушагларда өзүнү ајдын көстәрәрәк, онларын идрак вә тәчрүби фәалијјәтинин бүтүн нөвләрини кејфијјәтчә дәјишир.

Беләликлә:

1. Ушағын синир фәалијјәти бүтүн синир апаратынын илк аналитик, морфоложи вә функсионал јетишмәсилә тә'мин едилир (хүсусилә баш бејин јарым күрәләринин габығы). О, ушағын ана бәтниндәки һәјатынын биринчи ајларында башлајыр вә ушағын еркән јашларында вә мәктәбәгәдәр дөврдә даһа интенсив сурәтдә инкишаф едир.

2. Синир системинин инкишафынын әсас шәраити рефлектор фәалијјәтдән ибарәтдир. Рефлектор фәалијјәт просесиндә бејин формалашыр, онун һүчејрәләри вә кечиричи јоллары инкишаф едир. Јени вә күллү мигдарда мүхтәлиф бирләшмәләр үчүн даһа чох имканлар јаранир.

3. Рефлектор фәалијјәтин инкишафы, ики-гапајычы вә тәһлиледичи механизмләрин формалашмасыдыр. Тәһлиледичи просесин тәкмилләшмәси үчүн ләнкимә просесләринин инкишафы хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу просесин инкишафында хүсусилә шәрти вә фәргләндиричи ләнкимәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

4. Јени доғулмуш ушаг анчаг бир нечә фитри, шәртсиз рефлексләрә маликдир. Онун синир фәалијјәтинин инкишафы бир сыра шәрти рефлексләрин сүр'әтлә јаранмасында өзүнү көстәрир. Ушаг бөјүдүкчә, јаранан рефлектор рабитәләрин мигдары, мүрәккәблији, онларын мөһкәмлији вә гурулушу дәјишир. Нитг рабитәләри, јә'ни сөз сигналарынын вә чаваб реаксијаларынын гавранылмасы кетдикчә даһа бөјүк рол ојнамаға башлајыр.

5. Сөзү икинчи сигнал системинин сигналы кими мәнимсәјәркән ушаг, харичи мүһитә ујғунлашманын јени, даһа чох тәкмилләшмиш формасына малик олмаг үчүн чох зәнкин имканлар газаныр. Јашлы нәслин даһа зәнкин тәчрүбәсинә јијәләнәрәк ушаг категориал гаврајыш, сечичи вә мә'налы јаддасахлама вә үмумиләшмиш тәфәккүр газанмаг имканы әлдә едир (А. А. Лублинскаја).

VII ФӘСИЛ

ЧАҒАЛЫГ ДӨВРҮНҮН СӘЧИЈЈӘСИ

1. ЕМОСИОНАЛ СФЕРАНЫН ИНКИШАФЫ

Чанланма комплекси

Јени доғулмуш ушаг өз һәјатыны гышгырыгла башлајыр ки, бу да илк күнләр шәртсиз рефлектор характер дашыјыр. Илк гышгырыг сәс јолунун спазмасы нәтичәсидир. Спазма илк тәнәффүс рефлексләрини мүшаијәт едир. Бә'зи алимләр илк тәнәффүс рефлексләрини мүшаијәт едир. Бә'зи алимләр һесаб едирләр ки, илк гышгырыг—мәнфи емосијанын илк тәзаһүрүдүр: спазма сыхышдырма емосијасы јарадыр. Нормал тәрбијә заманы ушағын гулагбатырычы «уа»-сы һисс едилмәдән азалыр вә мәнфи емосија олан, ағламаја кечир. Ағламаг ушағын бүтүн әзаб вә әзијјәтләричин тәбии ифадәсинә чеврилир.

Мүсбәт емосијаны ифадә едән, **күлүмсәмә,** гышгырыгдан чох-чох кеч тәзаһүр едир. Күлүмсәмә шәклиндә өзүнү көстәрән мүсбәт емосијанын тәзаһүрүнә ушағын һәјатынын биринчи ајынын сонунда, икинчи ајынын башланғычында тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Бу илк күлүмсәмә чағанын ја һәр һансы бир чисим үзәринә көзүнү зилләјиб нәзәрини топлајанда баш верир, ја да ушаға ширин сөзләрлә мурачиәт едәркән она чаваб верәндә вә јахуд да јашлы адамын күлүшүнә чаваб реаксијасы верәндә баш верир. Бундан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, мүсбәт емосијанын јаранмасы үчүн анчаг тәкчә үзвү тәләбатларын тә'мин едилмәси кифајәт дејилдир. О, анчаг мәнфи емосијалары арадан галдырыр вә ушағын мүсбәт емосијалар кечирмәси үчүн шәраит јарадыр. Анчаг бу чүр емосионал һалын баш вермәси тәәссүратларын, хүсусилә јашлыларла әлагәдар олан, тәәссүратларын алынмасы илә әлагәдардыр.

М. Ј. Кистјаковскајанын мүшаһидәләриндән мүәјјән ол-

мушдур ки, 2 ај 14 күнлүк бир ушаг билаваситә јемәкдән сонра, башга мүшаһидә олунан ушагларда олдуғу кими мүсбәт-емосионал реаксија олмур. Јашлыларын үзүнә вә сәсинә олан көрмә-ешитмә мәркәзләшмәси заманы ушағын үмуми һәрәкәтләриндә ләнкимә баш вермиш, 10 санијәдән сонра бу, ифадәли күлүмсәмә илә әвәз едилмиш вә 35 санијә давам етмишдир.

Ушагда тәдричән јашлыларын мүрачиәтинә гаршы хүсуси емосионал-һәрәкәт реаксијасы формалашыр ки, бу да **чанланма комплекси** адланыр. Чанланма комплексинин тәркиби чағаја мүрачиәт едән адамын (ананын, атанын вә с.) үзүнә бахмагдан, она күлүмсәмәкдән, әлләрини, ајагларыны тез-тез һәрәкәт етдирмәкдән, алчагдан сәсләр чыхармагдан ибарәтдир. Јашлы адамларла үнсијјәтдә тәзаһүр едән тәләбатын ифадәси—ушағын илк ичтимаи тәләбаты һесаб олунур. Чанланма комплексинин баш вермәси јени доғулма дөврү илә чағалыг дөврүнүн сәрһәддини тәшкил едир.

2. УШАҒЫН ЈАШЛЫЛАРЛА ҮНСИЈЈӘТИНИН РОЛУ

Чағанын һәјаты бүтүнлүклә јашлылардан асылыдыр. Јашлы адам ушағын үзвү тәләбатыны тә'мин едир—једиздирир, чимиздирир, ону бир тәрәфи үстүндән о бири тәрәфи үстә чевирир. Јашлы адам, чағанын мүхтәлиф тәәссүратларла әлагәдар артан тәләбатыны тә'мин едир: ушаг, ону гучаға көтүрәркән, нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә севинир. Јашлылар ушағын јерини дәјишәркән о, көрмәдији әшјалары көрмәк, онлара тохунмаг, сонра исә онлардан јапышмаг имканына малик олур. Һәмчинин чаға јашлылардан ешитмә вә тохунма тәәссүратлары газанмаға да мүвәффәг олур.

Чанланма комплекси заманы чағанын јашлыларла мүсбәт емосионал мүнасибәти тәдричән артыр вә онлар белә мүнасибәтләрдән һәзз алдыгларыны ајдын шәкилдә бирузә верирләр.

Артыг чанланма комплексиндә јашлылара олан мүсбәт емосионал мүнасибәти вә бу мүнасибәтдән онун һәзз алмасы өзүнү ајдын шәкилдә көстәрир. Бу чүр мүнасибәт бүтүн чағалыг дөврү үчүн артмагда давам едир. Јашлыларла емосионал үнсијјәт, ушағын әһвали-руһијјәсинин јахшы олмасына гүввәтли тә'сир көстәрир. Әкәр ушаг шылтаглыг едир вә ојнамаг истәмирсә, јашлы адамын она јанашмасы вә ону хош сөзлә диндирмәси чағада әһвали-руһијјәнин јүксәлмәсинә сәбәб олур. Дөрд-беш ајлығында јашлыларла үнсијјәт сечичи характерә малик олур, көрпә өзүнүнкүләри өзкәләрдән сечмәјә башлајыр, таныш јашлы адам ону севиндирир, таныш олмајан јашлы, чағада мәнфи емосионал һалын јаранмасына сәбәб олур.

Јашлыларын чаға илә нормадан артыг меһрибан мүнасибәтдә олмасы бә'зән, мәнфи тәзаһүрлә нәтичәләнир. Мәсәлән, әкәр јашлы, ушагла һәмишә бир јердә олмаға чалышырса, ушаг арасы кәсилмәдән она гуллуг едилмәсинә адәт едир, ојунчагларла марагланмыр, ону бир дәгигә белә тәк гојанда ағлајыр.

Чағалыг дөврүнүн башланғычы үчүн сәчијјәви олан билаваситә үнсијјәт (үнсијјәт хатиринә үнсијјәт), дүзкүн тәрбијә үсулларынын тәтбиги кедишиндә, чох кечмәдән өз јерини әшјаларла, ојунчагларла үнсијјәтә верир, бу да јашлы илә ушағын биркә фәалијјәтинә гәдәр тәшәккүл тапыр. Јашлы санки ушағы әшјалар аләминә дахил едир, онун диггәтини әшјалар үзәринә јөнәлдир, әшјаларла мүмкүн олан бүтүн үсуллары әјани сурәтдә нүмајиш етдирир, тез-тез ушағын мүхтәлиф һәрәкәтләр ичра етмәсинә билаваситә јардым көстәрир, онун һәрәкәтләрини истигамәтләндирир.

Јашлы адамла ушағын биркә фәалијјәти бир тәрәфдән онунла шәртләнир ки, јашлы, чағанын һәрәкәтләринә рәһбәрлик едир, дикәр тәрәфдән чаға, мүстәгил олараг бу вә ја дикәр бир һәрәкәти јеринә јетирә билмәдикдә, јашлы адамын көмәјинә вә јардымына мүрачиәт едир.

8 ајлыг Жаклин анасынын ону парчадан гајырылмыш бүзмәли јелләнчәкдә раһат јелләмәсини мүшаһидә едир. Бу һадисә гуртарандан сонра Жаклин анасынын әлини бүзмәнин үзәринә гојуб итәләјир ки, анасыны һәмин һәрәкәти тәкрар етмәјә мәчбур етсин.

10 ајлығында Жаклин атасынын әлини көтүрүб асылмыш кукланын үстүнә гојур, өзү ону һәрәкәт етдирә билмәдијиндән, шәһадәт бармағы илә онун үстүндән басыр ки, атасыны онун истәдијини етмәјә мәчбур етсин (Ж. Пиаженин мүшаһидәләриндән).

Ушагла јашлы адамын биркә фәалијјәтинин бөјүк әһәмијјәти чағалыг дөврүндә инкишаф едән, јашлыларын һәрәкәтләрини јамсылама габилијјәтиндән ибарәтдир. О, тә'лимин бүтүн кенишләнән имканыны ачыр. Ушаг једди-он ајларында јашлы адамын һәрәкәтләрини вә данышығыны диггәтлә изләмәји бачарыр. Чаға, она көстәрилән һәрәкәти дәрһал тәкрар етмир, мүәјјән заман кечдикдән сонра, һәтта бир нечә саатдан сонра о, бу һәрәкәтләри тәкрар едир. Тез-тез јамсылама дәфәләрлә көстәрилдикдән сонра баш верир.

Чағалыг дөврүнүн сонуна јахын ушаглар јашлыларын бир сыра һәрәкәтләрини тәглид едирләр. Мәсәлән, масанын үстүндәки мүшәнбәни нечә силмәји мүшаһидә едәрәк, ушаг әлверишли шәраитдә әлинә дүшән һәр һансы бир парча әски илә мүшәнбәни силмәјә башлајыр.

Јашлыларын рәһбәрлији алтында ушағын газандығы һәрәкәтләр, психи инкишаф үчүн әсас јарадыр. Беләликлә чағалыг дөврүндә ушағын психи инкишафында бир сыра дәјишикликләр өзүнү көстәрир. Белә кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишиклији һәјат шәраитинин, тәрбијә вә тә'лимин һәллedичи тә'сири алтында тәшәккүл тапыр.

Чағанын јашлылардан асылы олмасы о јерә кәтириб чыхарыр ки, ушағын керчәклијә олан мүнасибәти (һәм дә өзләринә мүнасибәти) һәмишә башга адамла олан мүнасибәтләрин призмасы васитәсилә экс олунур. Башга сөзлә десәк, ушағын харичи аләмә мүнасибәти лап әввәлдән сосиал-ичтимаи мүнасибәт олур.

Јашлы адам, јалныз ушағын артан тәләбатыны тә'мин етмир, һәм дә ону әшјаларла рәфтар етмәјә өјрәдир. Јашлы, ушағын давранышыны мүәјјән гајда илә гијмәтләндирир, ону тәбәссүмү илә һәвәсләндирир, әкәр ушаг тәләб олунан гајда илә һәрәкәт етмәзсә јашлы, гашларыны чатыр вә бармағы илә һәдәләјир. Бунун сајәсиндә ушаг тәдричән мүсбәт адәтләр газаныр, өзүнү дүзкүн апармағы өјрәнир.

Јашлы илә үнсијјәтдә артан тәләбат үнсијјәт имканлары илә зиддијјәтә кирир. Бу зиддијјәт өз һәллини инсан нитгини анламагда, сонра исә ону мәнимсәмәкдә тапыр.

3. НИТГИН МӘНИМСӘНИЛМӘСИНИН ИЛКИН ШӘРАИТИНИН ФОРМАЛАШМАСЫ

Үнсијјәт тәләбаты инсан нитгинин сәсләринин јамсыланмасынын баш вермәси үчүн әсас јарадыр. Ушаг, јашлы онунла данышаркән чох еркән вахтдан сусмаға вә ону динләмәјә башлајыр. Үч ајдан сонра ушаг әлверишли вәзијјәтдә оларкән, мүнтәзәм сурәтдә сәс чыхарыр, уғулту верир. Чаға сәс чыхарыркән һәмин сәсләри өзү ешидир вә өзү-өзүнү тәглид едир (јамсылајыр): әввәлчә тәсадүфән чыхардығы сәсләри узун заман тәкрар едир. Бир гәдәр сонра (дөрд аја јахын) ушаг, тәләффүз етдији сәсләрин ритмини кифајәт гәдәр ифадәли шәкилдә тәглид едә билир. Мәсәлән, ону јелләјәркән вә лајла чаларкән вә јахуд мүәјјән ритмлә сәсләр («ы-ы-ы», «о-о-о» вә с.) чыхараркән, ушаг ритми тәкрар едир.

Мараглы бурасыдыр ки, јашлылар һәр дәфә ушаға јахынлашаркән, онунла үнсијјәтә башлајырлар, она хош сөзләр

дејирләр. Ушағын бу дөврдәки вәзијјәтини нәзәрә алмајараг, јашлылар шүурсуз сурәтдә чәһд едирләр ки, ушагда чаваб реаксијасы јаратсынлар. Чаға нитгин емосионал тонуна чох еркән реаксија вермәјә башлајыр. Емосионал вәзијјәт үмуми фәаллығы артырыр. Бир јашын икинчи јарысында сағлам ушаг нормал сурәтдә инкишаф едир, һәвәслә кәкәләјир: узун заман мүхтәлиф һечалары тәләффүз едир, јашлыларын тәләффүз етдији һечалары јамсыламаға чәһд көстәрир.

Кәкәләмә васитәсилә чаға үнсијјәтә һазыр олдуғуну ифадә едир, о, кәкәләјәрәк јени-јени сәсләри тәләффүз етмәји вә фәргләндирмәји өјрәнир. Бу сәсләрин тәләффүзү ушаға хош кәлир, она көрә ушағын кәкәләмәси бүтүн ојаг олан мүддәтдә давам едир. Чағанын нитгинин инкишафы үчүн кәкәләмәнин әһәмијјәтини гијмәтләндирмәк чәтиндир. Кәкәләмәнин додагларын, дилин вә тәнәффүс органларынын ишләдилмәсинин тәдричән тәкмилләшмәси мүшајиәт едир. Бу чүр һазырлыглы ушаг, кәләчәкдә бу вә ја башга дилин сәсләрини мәнимсәјә биләр.

Әкәр ушағын биринчи ајларында јашлылар она өзләринин емосионал јахынлығыны көстәрмәк үчүн нитгдән истифадә едирләрсә, онда тәгрибән чағалыг дөврүнүн орталарында нитги анламанын инкишафы үчүн хүсуси шәраит јаратмаға чалышырлар. Илк дәфә ушағын нитги анламасы көрмә гавраjышы әсасында баш верир. Ушаглары нитги анламаға өјрәтмә просеси адәтән ашағыдакы гајдада гурулур. Јашлы адам ушагдан сорушур: «Кукла һарададыр?» Суал чағада јашлынын һәрәкәтинә гаршы истигамәтләндиричи реаксија әмәлә кәтирир. Адәтән, адландырылан әшја—(кукла) һәмин анда көстәрилир. Чохлу тәкрар нәтичәсиндә јашлынын тәләффүз етдији сөзлә көстәрилән әшја арасында рабитә јараныр. Бу рабитәнин формалашмасы адәтән әшјанын олдуғу јерлә вә суалын интонасијасы илә әлагәдар үмуми реаксија илә башлајыр. Чағалыг дөврүндә ушаға верилән суалын интонасијасы, нитги мәнимсәмәни мүәјјәнләшдирир.

Бир јашын сонунда әшја илә онун ады арасында рабитә јараныр. Рабитә, әшјаны ахтармагда вә ону тапмагда ифадә олунур.

Әсас мәсәлә ондан ибарәт дејилдир ки, ушаг адландырылан әшјаны ахтарыб тапсын вә она бахсын,—ушаг әшјаны она көрә ахтарыр ки, јашлы адамла үнсијјәти давам етдирсин. Јашлы адам сорушур: «Филан шеј һарададыр?»—ушаг

да әшјаны она көрә ахтарыр ки, өз һәрәкәти илә «о будур!»—чавабыны верени. Јашлы адамын нитгини анламагла емосионал үнсијјәт ушаға адәтән бөјүк севинч кәтирир.

Әшјаны ишарә едән сөзә олан реаксија, ушағын имканларынын инкишафындан асылыдыр, әввәлчә о, анчаг әшјаја бахыр, бир гәдәр сонра она јахынлашыр вә нәһајәт тәләб олунан әшјаны јашлы адама верир вә јахуд әшјаны узагдан көстәрир.

Бир јашын сонуна јахын чағада јашлыларын сөзүнә чаваб вермәклә нитг реаксијасы јарана биләр. Бу заман һәр шејдән әввәл «Атан һаны?» суалына чаваб олараг ушаг башыны атасына тәрәф дөндәрир вә севинчлә билдирир: «А-та»; «Ушаглар һаны?»—ушагда чанланма әмәлә кәлир, севинчәк һалда ушаглара тәрәф дөнүр вә с. Бир јашын сонунда чаға дөрд сөздән он—он бешә гәдәр сөз тәләффүз едә биләр. Оғлан ушаглары бу дөврдә адәтән чох «лал» олурлар. Пассив сөз еһтијаты хејли чох олур. Бунлар чохлу ојунчаглара, габ-гачаглара, кејим шејләринә; «Вер! Олмаз! Бағла! Бура кәл! Ал! Тап!» кими әмрләрә, инсанлары фәргләндирмәјә: ана, ата, нәнә, баба, әми, хала вә с. аид сөзләр олурлар.

Јашлы адамын нитгини анламасынын башланғычы илә вә илк сөзләри ишләтмәклә ушаг, ондан үнсијјәт, јени-јени әшјалары адландырмағы тәләб едәрәк өзү јашлы адама мүрачиәт едир. Бу гајда илә чағалыг дөврүнүн сонуна јахын нитги мәнимсәмә фәал характер кәсб едир, ушағын јашлыларла үнсијјәт имканларыны кенишләндирмәнин зәрури васитәләриндән биринә чеврилир.

4. ҺӘРӘКӘТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТЛӘРИН ИНКИШАФЫ

Һәјатынын биринчи илиндә мәканда һәрәкәти мәнимсәмәк вә әшјаларла садә шәкилдә әлагәдә олмаг саһәсиндә ушаг, бөјүк мүвәффәгијјәт газаныр. О, башыны дик тутмағы, отурмағы, сүрүнмәји, имәкләмәји, шагули вәзијјәтдә дурмағы, бир нечә аддым атмағы өјрәнир; әшјалара јахынлашмаға, онлардан тутмаға вә сахламаға, нәһајәт, әшјаларла һәрәкәт етмәјә башлајыр. Бүтүн бу һәрәкәтләр чағаны инсана хас олан давраныш формаларыны тәдричән мәнимсәмәјә доғру апаран бир мәрһәләдән ибарәтдир. Бу чүр һәрәкәтләрлә јанашы, әлверишсиз тәрбијә шәраитиндә ушагда елә һәрәкәт нөвләри дә јараныр вә мөһкәмләнир ки, онлар нәинки ушағын кәләчәк инкишафына јардым едир, әксинә, ону ләнкидә билир. Белә һәрәкәтләрә бармаглары сормаг, имәкләмәклә һәрәкәт етмәк кими һәрәкәтләри мисал көстәрмәк олар. Мүтәрәгги вә чыхылмаз вәзијјәтә кәтирән һәрәкәтләр арасындакы фәрг ондан ибарәтдир ки, биринчиләр јени тәәссүратларын газанылмасына, әшјаларла вә онларын хассәләри илә таныш олмаға јардым едир, икинчиләр исә, ушағы харичи аләмдән ајырыр. Мәсәлән, бармаглары әммәк, галан бүтүн реаксијаларын там вә узун мүддәт ләнкимәсинә сәбәб олур. Ушаг гејри-мүтәһәррик олур, һеч бир шејә бахмыр, һеч бир шејә гулаг асмыр. Ону әммәкдән ајырмаг һәддән артыг чәтин олур.

Һәрәкәт вә фәалијјәтин мүтәрәгги нөвләри, ушағын давранышыны тәшкил едән, јашлылар тәрәфиндән ушаға анчаг даими диггәт заманы мүвәффәгијјәтлә формалашыр вә психи инкишаф үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олур. Бунунла бирликдә онлар ушағын газандығы һәмин инкишаф сәвијјәсинин көстәричиси олурлар. Хүсусилә мәканда фәал һәрәкәт етмәји мәнимсәмәк (имәкләмәк, сонра исә јеримәк), чисимләрдән јапышмаг вә онларла манипулјасија етмәк әсас рол ојнајыр.

Имәкләмәк—ушағын мүстәгил јер дәјишмәсинин илк нөвүдүр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, ушагларын бөјүк әксәријјәтиндә имәкләмә һәрәкәти, биринчи јарым илин сонунда вә икинчи јарым илин әввәлиндә ушағы чәлб едән ојунчағы әлдә етмәјә чәһд едәркән баш верир. Ушаг ојунчаға доғру каһ бир, каһ да дикәр әли илә дартыныр, ону тутмаға чәһд едәркән бир гәдәр ирәлијә доғру һәрәкәт едир. Јер дәјишмәјә доғру апаран тәдричи һәрәкәтләр мөһкәмләнир, јердәјишмә үсулуна чеврилирләр. Беләликлә, илк гарны үстә сүрүнмә һәрәкәти, һәгиги имәкләмә илә әвәз олунур.

Инсана мәхсус јердәјишмә үсулуну—мүстәгил јеримәни өјрәнмәк, узун мүддәт тәләб едир. Бу мүддәт әрзиндә ушаг ајаглары үстә дурмағы өјрәнир, һәр һансы дајагдан тутараг дурур, аддым атыр, дајагсыз дурур, нәһајәт, дајагсыз кәзир. Ушаг артыг имәкләмәкдән истифадә етдикчә, бир јердән башга јерә кетмәк үчүн јеримәјә еһтијачы олмур. Ушағы јеримәјә тәһрик етмәкдә вә онда зәрури һазырлыг һәрәкәтләринин јаранмасында јашлылар һәлледичи рол ојнајырлар.

Јеримәјә башлајан ушаг имәкләмәји бирдән-бирә тәркитмир. Адәтән елә вахт олур ки, имәкләмәк онун үчүн асан олур, мүәјјән чисмә јахынлашмаг үчүн о, отурур вә имәкләмәјә башлајыр. Лакин, јашлылар тәрәфиндән мүдафиә едилән јени аддымлама һәрәкәт нөвү, гыса заманда сон дәфә гәләбә чалыр. Бу вәзијјәт, бир гајда олараг, көрпәлик дөврүнүн башланғычында баш верир.

Чисимләрдән јапышманын инкишафы, ушаг һәјатынын үчүнчү—дөрдүнчү ајларындан башлајыр. Ушаг чарпајыда вә

ја јүјүрүкдә узанаркән әлләрини дөшүнүн үстүнә галдырыр, елә оил ки, бир әли илә о бири әлини јохлајыр. Јашлы, ушағын әлинә бир чисим гојарса, ону тутуб сахламаға тәшәббүс көстәрир. Чох кечмәдән ушаг өзү гаршысындан асылан ојунчаға доғру дартыныр, бир мүддәт тез-тез сәһвә јол верир, әкәр ојунчаға әли чатырса, анчаг она тохунур вә ону тутур. Анчаг, дөрд ај јарымда—беш ајда асылан ојунчаға ушағын әли чатыр, ону тутур вә сахлајыр, алты ајлыгда исә ону артыг бир әлли тута билир. Анчаг бу о демәк дејилдир ки, ушаг јапышма һәрәкәтини там шәкилдә мәнимсәмишдир, о һәлә лазымы гәдәр тәкмилләшмәмишдир. Чисмә доғру узанан әл, дүз хәтт бојунча һәрәкәт етмир, лазымы истигамәтдән тез-тез кәнара мејл едәрәк, гөвс бојунча һәрәкәт едир. Ушаг бармагларыны әлин ичиндә сыхараг бүтүн чисимләри ејни шәкилдә тутмаға чәһд көстәрир.

Һәјатынын биринчи илинин икинчи јарысында јапышманын сонракы тәкмилләшмәси баш верир: биринчи, чисмә доғру әлин һәрәкәти дәгигләшдирилир вә икинчи, баш бармағы галан бүтүн бармаглара гаршы гојмаг инкишаф едир, ушаг чисми бармаглары илә тутмаға башлајыр. Әлин чисмә ардычыл јахынлашмасы тәгрибән ушағын сәккизинчи ајында формалашыр, лакин, ушаг һәрәкәти һәјатынын биринчи илинин сонунда сәһвсиз ичра едир. Чисмә бармагларла јапышмаг вә сахламаг һәјатын једди-сәккиз ајларында формалашыр вә илин сонуна гәдәр тәкмилләшмә давам едир. Чисмин үзәриндә бармагларын јерләшмәси ән чох ушағын һансы чисми көтүрмәсиндән асылыдыр: топ, араланмыш бармагларла, иң баш, шәһадәт вә орта бармагларын гуртарачаглары илә көтүрүлүр, кубу тутаркән бармаглар онун тилләри үзәриндә јерләшдирилир.

Ушаг чисми әлиндә сахламаг вәзијјәтинә чатан кими, она әлини сүртмәјә башлајыр. Бу чүр илк манипулјасија чох садә олур. Чаға чисми гармалајыр, бир гәдәр тутдугдан сонра, әлиндән бурахыр, сонра јенидән гармалајыр. Онун гаршысында ики чисим оларса, о, онлардан бирини гармалајыр, сонра ону әлиндән бурахыр вә о бирисини әлинә көтүрүр. Бу һәрәкәтдән әввәл ушаг нәзәрини бир чисмин үзәриндән о биринин үзәринә кечирир: чисми әлиндә тутаркән ону көзүнүн гаршысына јахынлашдырыр, она бахыр, ағзына апарыр, ону әлиндә ојнадыр. Илк манипулјасијаларын фәргләндиричи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар ушағы чәлб едән чисмә доғру јөнәлмиш олур.

Анчаг чох кечмәдән чисм илә олан манипулјасија мүрәккәбләшир. Һәтта садә һәрәкәтләр (јелләмә, тохунма, чисми, сыхма) ојунчагларын мәканда јер дәјишмәси, онун јахынлашмасы вә узаглашмасы, чах-чахы чыггылдатмаг, резин кукланы чивилдәтмәк кими бу вә дикәр нәтичә верир. Ушаг бу нәтичәни көрүр вә фәал сурәтдә ону јенидән тәкрар едир.

Биринчи јарым илин сону, икинчи јарым илин әввәлиндә ушағын манипулјасијасында нәтичәјә доғру мөһкәм истигамәтләнмә тәзаһүр едир, бу да ушағын чисимлә етдији һәрәкәтләри заманы баш верән дәјишикликләрлә әлагәдар олараг мејдана кәлир.

Бир јашын сонунда ушағын чисимләрлә олан манипулјасијаларында јени вачиб хүсусијјәт тәзаһүр едир. Харичи көрүнүшүнә көрә һәрәкәтләр әсасән әввәлки шәкилдә галса да, лакин онун ичрасы хејли дәгигләшир. Бурада фәрг ондан ибарәтдир ки, әкәр ушаг әввәлләр јашлыларын көстәрдији үсулла һәрәкәт едирдисә, инди о, таныш һәрәкәти, бүтүн мүмкүн олан чисимләр үзәриндә тәкрар етмәјә чәһд көстәрир, бә'зән чисимләрин хүсусијјәтләриндән асылы олараг һәрәкәтин өзүнүн шәклини дәјишдирир.

Света (0, 11, 23) барабан чубуғуну көтүрүр вә онунла кичик күрәчији итәләјир. Күрә дијирләнир. Света онун јанына гәдәр имәкләјир вә јенидән вурур вә бир нечә дәфә тәкрар едир. Күрә масанын алтына дијирләндикдән сонра, Света кәнардакы јумру гутуну көрүр, ону вурур ки, о да дијирләнсин. Сонра имәкләјәрәк топун јанына кәлир, ону да чубугла вурур (Р. Ј. Лехтман-Абрамовичин мүшаһидәләриндән).

Беләликлә, манипулјасијанын инкишафы чисмә доғру истигамәтләндирмәкдән һәрәкәтин нәтичәсинә вә сонралар әлдә едилән нәтичәләрин мүрәккәбләшмәсинә доғру истигамәтләнмәјә кечиддән ибарәт олур. Башланғычда бир чисмин кизлин хассәсинин (мәсәлән, сәс чыхармасынын) тәзаһүрүнү јарадан, бу јердәјишмә вә ја дәјишиклик, сонра мүәјјән гаршылыглы вәзијјәтдә олан ики чисмә, нәһајәт, јени чисмләрдә алынан таныш дәјишикликләр вә ја алынан дикәр дәјишикликләр, бир баша дејил, һәрәкәтлә, долајы јолла әлагәләнән дәјишикликләрә кечирилир.

5. МҮҺИТДӘ ИСТИГАМӘТ АЛМАНЫН ИНКИШАФЫ

Мүәјјән едилмишдир ки, һәрәкәт вә фәалијјәтин јени нөвләри мәнимсәнилдикчә онларын тәкмилләшмәси, ушағын әһатә олундуғу мүһитдәки чисимләрин хассәләриндә вә мүнасибәтләриндә баш верән бөләдләшмә просесиндә формалашыр. Ушағын бөләдләшмәси һәлә там характер дашымыр—онда

ајры-ајры чәһәтләри сечмәк чәтиндир, јә'ни диггәти, гавраjышы, тәфәккүрү, һафизәни вә с. ајырмаг мүмкүн дејилдир.

Чағанын давранышыны тәсвир едәркән, тез-тез белә ифадәләр ишләдирләр: «Ушаг мүшаһидә едир», «ушаг таныјыр», «ушаг һисс едир», «ушаг анлајыр». Бу чүр ифадәләри анчаг шәрти ишләтмәк олар, чүнки, бунлар чағаја еlә психоложи имканлары аид едир ки, онлар јашлылара хас олан әламәтләрдир. Чаға бир чисмә бахыр, биз белә һесаб едирик ки, јашлылар нә көрүрсә о да ону көрүр. Ушаг таныш чах-чаха доғру дартыныр. Ону әлинә алыр вә дәрһал силкәләмәјә башлајыр, сәсинә гулаг асыр. Биздә белә тәәссүрат јараныр ки о, чах-чахы таныды вә јадына салды ки, о, сәс чыхара биләр. Она көрә дә ону силкәләмәк лазымдыр. Анчаг чағанын давранышыны бу чүр баша дүшмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки, психоложи тәдгигатлар да белә тәсәввүрүн дүзкүнлүјү тәсдиг едилмир. Ушаг һәлә чисимләри, онларын хассәләрини гаврамаг габилијјәтинә малик дејилдир. Онлары тәсәввүр етмәк, һаггында дүшүнмәк, онларла өз һәрәкәтләринин нәтичәләрини габагчадан көрмәк бачарығы ушагда һәлә јаранмамышдыр. Бүтүн бунлар, әтраф мүһитлә тәдричән танышлыг просесиндә баш верир. Бу чүр танышлығын әсас васитәси чағанын һәрәкәт вә фәалијјәтләринин өзләридир.

Бир јашын икинчи јарысындан башлајараг әтраф мүһити вә онда мөвчуд олан чисимләри тәдгиг етмәјә доғру јөнәлән, хүсуси сәмтләшмә һәрәкәтләринин тәдричән тәзаһүр етмәсини мүшаһидә етмәк олар.

Көрпәлик дөврүнүн башланғычына доғру онларын тәмринләри илә әлагәдар олан көрмә вә ешитмә апаратларынын ишиндә муәјјән дәгиглик баш верир, көрмә вә ешитмә мәркәзләшмәси мејдана кәлир. Көрпәлик дөврүнүн башланғычында көрмә вә ешитмәнин тәкмилләшмәси һәмин истигамәтдә давам едир. Мүшаһидәләрин көстәрдији кими белә тәкмилләшмә ушағын үч-дөрд ајлығында, јә'ни имәкләмә, јапышма вә манипулјасијаны мәнимсәјәнә гәдәр, әсасән баша чатмыш олур. Ушаг, там мә'насы илә азад сурәтдә истәнилән истигамәтдә мүхтәлиф мәсафәдә вә сүр'әтлә һәрәкәт едән чисимләри мүшаһидә едә билир. О, нәзәрини чисмин үзәриндә тәчрүби сурәтдә гејри-мәһдуд мүддәтдә (25 дәгигә вә даһа чох) мәркәзләшдирә биләр. **Көзүн тәшәббүс көстәрән** һәрәкәти мејдана кәлир—һеч бир харичи сәбәб олмадан нәзәрини бир чисим үзәриндән дикәринә кечирә билир. Сәс мәркәзләшмәси дә узун мүддәт давам едир. Ону, сәс мәркәзләшмәсини (көрпәни чәлб едән) истәнилән алчаг сәсләр чәлб едир. Көрмә

вә ешитмә анализаторунун фәалијјәти бирләшир: ушаг башыны сәс кәлән тәрәфә дөндәрир, көзү илә онун мәнбәини ахтарыр.

Ушаг тәкчә көрмүр, һәм дә ешидир. О, көрмә вә ешитмә тәәссүратлары алмаға чәһд көстәрир, онлардан һәзз алыр. Онун нәзәрини парылдајан, рәнкли, һәрәкәт едән чисимләр, сәс-мусиги сәсләри, инсан нитги чәлб едир. Бунларын һамысы һәм дә садә мүшаһидә заманы көзә чарпыр. Лакин мүшаһидә, ушаг мәһз нәји көрүр, алдығы тәәссүратлардан нечә баш чыхарыр кими суаллара чаваб верә билмәз. Бурада експеримент көмәјә кәлир. Үч ајлыг ушагларла кечирилмиш експериментләр көстәрмишдир ки, онлар рәнкләри, фәза вә мүстәви һәндәси фигурларын сәтһләрини, һәчмләрини јахшы фәргләндирирләр. Мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмушдур ки, мүхтәлиф рәнкләр чағалары мүхтәлиф дәрәчәдә чәлб едир, лакин бир гајда олараг парлаг вә ишыглы рәнкләр даһа үстүнлүк кәсб едир. Һәмчинин, мүәјјән едилмишдир ки, бу јашда олан ушаглар јенилијә чох һәссасдырлар, ушағын тез-тез көрдүјү чисимләрин јанында онлардан рәнкинә вә формасына көрә фәргләнән чисим гојуларса ушаг ону көрән кими һәмин јени чисмә нәзәрини көчүрүр вә узун заман онун үзәриндә сахлајыр.

Беләликлә, ушағын көрмә аләми, өз араларында бир-бириндән фәргләнән вә дәјишән тәәссүратлардан ибарәт олуб, бә'зи һалларда чох вә бә'зиләриндә исә аз чәлбедичи олур. Бу тәәссүратлары чаға, әввәлчә мәканда јерләшдирилмиш чисимләрлә әлагәләндирмир. Белә ки, гејри-ади јердә вә ја гејри-ади вәзијјәтдә (чеврилмиш шәкилдә) чағаја көстәрилән чисим, онун үчүн јени чисим кими көрүнүр. Һәтта хејли вахт сонра анасыны јахшы танығјан чаға, ону јени палтарда көрәрсә, горхур вә ағлајыр. Алты ајлыг ушаглар исә онлардан 25 вә 75 сантиметр мәсафәләрдә чах-чахлара доғру дартынырлар, бахмајараг ки, онлардан бирини көтүрмәк мүмкүндүр, дикәрини исә, көтүрмәк мүмкүн дејилдир.

Чағада мүхтәлиф нөв һәрәкәтләр вә фәалијјәтләр формалашмаға башлајан заман, көрмәнин гаршысында јени вәзифә мејдана чыхыр. Кәрәк о давранышы—мәканда һәрәкәти, чисимләрдән јапышмағы, манипулјасијаны истигамәтләндирсин вә низама салсын. Лакин, аз да олса көрмә бунун үчүн һазыр дејилдир. О анчаг ушағы мараглaндыран чисми өзүнә јахынлашдырмаг (јахуд она јахынлашмаг) чәһдини јаратмагла һәрәкәтә сөвг едә биләр. Лакин о һәлә буну нечә етмәк һаггында һеч бир сөз дејә билмәз.

Чисмин јанына мүвәффәгијјәтлә имәкләмәк, ондан јапышмаг, бир јердән башга јерә һәрәкәт етдирмәк, кукланы чијилдәтмәк, гутунун гапағыны өртмәк, јахуд һәлгәни ағача кечирмәк үчүн, истигамәт, мәсафә, чисимләрин формаларыны, онларын бөјүклүјүнү, чәкисини, материалын еластиклијини вә с. кими бир сыра мәсәләләри «һесаба» алмаг лазымдыр. Ушағын көзләри онлары тута билмир. Ушаг чисимләрдән мүхтәлиф тәәссүратлар алыр, лакин фәргин нәдән ибарәт олмасыны, онун нә демәк олмасыны ушаг ајдынлашдырмалыдыр. Бу чүр ајдынлашдырма бүтүн ушаглыг илләриндә давам едир. Бу анчаг чағалыг дөврүндә башлајыр, һәмин башланғычын да һәрәкәтләри вә фәалијјәтләри мәканын вә онда мөвчуд олан чисимләрин хассәләринә даима ујғунлашдырмагдан ибарәт олур.

Харичи һәрәкәтләрин вә фәалијјәтләрин васитәси илә чағанын әтраф мүһитдә истигамәт алмасы, психи просесләрин (гавраjыш, тәфәккүр вә с.) јардымы илә ичра едилән истигамәт алмадан әввәл баш верир вә онун әсасыны тәшкил едир.

Чағанын јахын әтрафла нечә таныш олмасыны, ону чәлб едән чисмә доғру әлләрин һәрәкәтинин тәкмилләшмәси нүмунәсиндә көрмәк олар. Јапышма инкишафынын илк мәрһәләләриндә көзләр чисмидән тәәссүрат алыр, лакин нә мәсафәни, нә дә истигамәти тә'јин едә билмир. Ушағын әли бирдән-бирә чисмә доғру узанмыр, ону фәзада тутур, һәм дә мәгсәдә чох кеч чатыр. Көзләр, әлләрин һәрәкәтини изләмәклә тәдричән мәгсәддән узаглашмағы вә она јахынлашмағы көрмәјә башлајыр вә һәрәкәтә арасы кәсилмәдән дүзәлиш едир. Мәгсәди тәчрүби сурәтдә әлдә етмәк мәсафәни вә истигамәти көрмә васитәсилә мүәјјән етмәкдән әввәл мүмкүн олур. Әлләрин чисмә ардычыл сурәтдә јахынлашмасынын баш вермәси һәјатын биринчи илинин икинчи јарысында мүшаһидә олунур. Бу, ону сүбут едир ки, көзләр әлләри изләјәрәк, нәһајәт, чисмин дурдуғу јери сечмәји өјрәнмишдир. Анчаг биринчи јашын сонунда «кор-коранә» јапышма мүмкүн олур. Белә ки, ушаг ојунчаға бахыр, бир гәдәр сонра, әкәр ону бир шеј чәлб едирсә, чеврилир вә сәһвсиз олараг ону көтүрүр. Демәк, көзләр ојунчағын вәзијјәтини дәгиг тә'јин етмәјә вә елә лазымы «команда» вермәјә вахт тапмышдыр.

Чаға, чисимләрин формасы, бөјүклүјү, ағырлығы, сыхлығы, мөһкәмлији вә с. кими мүхтәлиф хассәләри илә јапышма вә манипулјасија просесиндә таныш олур. Ушағын әли чисмә узанан вә ону көтүрән заман, бармагларын јерләшдирилмәсинин дәјишмәси чисмин форма вә бөјүклүјү саһәсиндә истигамәт алмагда ән јахшы көстәричи ола билэр. Бармаглар тәдричән чисмин өзүнүн үзәриндә форма вә бөјүклүјә, онун хассәләринә «табе» олараг ујғунлашыр. Белә ки, топу көтүрәркән бармаглар бир-бириндән араланыр, кубу көтүрәркән исә бармаглар онун тилләри үзәриндә јерләширләр. Чисим әлләрә онун хассәләрини нәзәрә алмағы «өјрәдир». Бәс көзләр? Онлар да, өз нөвбәсиндә әлләрдән «өјрәнирләр». Биринчи илин он-он биринчи ајларында бу чүр «тә'лим» ушағы елә бир вәзијјәтә кәтирир ки, о, көтүрмәк истәдији чисмә бахыр, онун хассәләринә ујғун олараг габагчадан бармагларыны һазырлајыр. Беләликлә, форма вә бөјүклүјү көрмә гавраjышы әмәлә кәлир ки, артыг о да өзү тәчрүби фәалијјәти истигамәтләндирә биләр.

Чағада фәалијјәтин нәтичәсинә јөнәлмә јаранан андан, манипулјасија, арасы кәсилмәдән чисимләрдә јени-јени хассәләр кәшф етмәји өзүнә дахил едир. Бүтүн бу кәшфләр анчаг манипулјасијанын јардымы илә мүәјјән едилир. Бу хассәләр сырасына чисмин јер дәјишмәси, һүндүрдән дүшмәси, сәс чыхармасы, мөһкәмлији вә с. дахил етмәк олар. Ики чисм илә манипулјасијаја кечид—һиссәләрә ајырма, бир чисмин дикәринин ичиндә, үстүндә, архасында олмасы кими јени хассәләр кәшф едир. Бүтүн бу хассәләри ушаг анчаг фәалијјәт көстәрдији заманда «билир»—фәалијјәт кәсилдикдән сонра «билик» дә јох олур.

Анчаг сәккиз-доггуз ајлығында ушағы, тәкчә һәрәкәтләр дејил, һәм дә онларын нәтичәләри чәлб етмәјә башлајыр. Ушағы чәлб етмәкдә, иштирак едән чисимләрин хассәләри сајәсиндә бу нәтичәләр мүмкүн олур. Бу барәдә ушағын таныш олмадығы чисмә мүнасибәтинин дәјишмәси ајдын көрүнүр. Јенилик бүтүн чағалыг дөврүндә ушагда мараг әмәлә кәтирир. Бир гајда олараг, ушаг јени ојунчагла, көһнәјә нисбәтән даһа һәвәслә манипулјасија апарыр. Лакин мүәјјән вахта гәдәр таныш олмајан чисим адәт едилән манипулјасија үчүн анчаг јени материал олур. Чисмин хассәләринә ушағын марағынын тәзаһүрү онда ифадә олунур ки, ушаг таныш олмадығы чисимлә фәалијјәтә башламаздан әввәл ону «тәдгиг» едир; әлини чисмин сәтһинә сүртүр, чисми тәрсинә чевирир, ону јаваш-јаваш һәрәкәт етдирир, сонра исә, манипулјасијанын адәт етдији формасыны тәтбиг едир, һәм дә механики сурәтдә дејил, елә бил ки, һәмин чисмин нәјә јарарлы олдуғуну мүәјјән етмишдир.

Ушағын әсасән чисимләрин хассәләринә марағы биринчи јашын сонуна јахын мејдана кәлир. Бу заман о мәнимсәдији

һәрәкәтләри охшар хассәләрә малик олан мүхтәлиф чисимләрә тәтбиг етмәјә чалышыр (күрәни, чәрхи, топу ағачла итәләјир).

Ушаг үчүн дәјишән тәәссүратларын ардынча елә чисимләр өзүнү көстәрмәјә башлајыр ки, онлар даима ушағын әтрафында мөвчуд олур вә мүәјјән дәјишмәјән хассәләрә малик олурлар.

Даима көрүнән чисмләр һаггында тәсәввүрләрин ушагда илк јохлуғунун көстәричиси ондан ибарәт олур ки, алты-једди ајлыг ушағын көрмә саһәсиндән итән чисим елә бил ки, онун үчүн үмумијјәтлә мөвчуд олмамышдыр. Ушаг ону ахтармыр.

Жаклин (0, 7, 0), јорғанынын үстүндә олан селлоид өрдәји көтүрмәјә чалышыр. О, артыг демәк олар ки, өрдәји көтүрүр, анчаг гүввәтли һәрәкәт етдијиндән өрдәк јаваш-јаваш јорғанын үстүндән гызын арха тәрәфинә сүрүшүр. Өрдәк лап онун әлинин јанына дүшүр, лакин мәләфәнин гаты илә өртүлүр. Жаклин өрдәјин һәрәкәтини көзләри илә изләди вә һәтта ону өзүнүн узанмыш әли илә тәкрар етди. Лакин өрдәк онун көзүндән итән кими һәр шеј гуртарды. Онун ағлына кәлмәди ки, ону мәләфәнин гаты алтындан ахтарыб тапсын, буну чох асан етмәк оларды. Мән бир нечә дәфә өрдәји о кизлин јердән чыхардым вә үч дәфә ону Жаклинин әлинин јанына гојдум. Һәр үч дәфәдә о, өрдәји көтүрмәјә чәһд көстәрди, анчаг, о, демәк олар ки, өрдәјә тохунан заман мән өрдәји мәләфәнин алтына елә гојдум ки, о даһа јахшы көрүнсүн. Жаклин дәрһал әлини чәкди вә ахтарышы дајандырды (Ж. Пиаженин мүшаһидәләриндән).

Бир гәдәр сонра (доггуз-онунчу ајларда) ушаглар онларын көзләриндән итән чисмләри ахтармаға башлајырлар, баша дүшүрләр ки, о чисмләр јох олмамышлар, анчаг башга бир јердәдирләр. Тәгрибән бу ајларда ушаглар вәзијјәтләриндән асылы олмајараг чисмләри танымаға башлајырлар (тәрсинә чеврилмиш чисмләри, гејри-ади јердә көрүнән чисмләри танырлар) вә дүзкүн олараг онлара гәдәр олан мәсафәдән чисмләрин бөјүклүјүнү мүәјјәнләшдирирләр.

Бу гајда илә алынан тәәссүратлар, ушагларын һәрәкәтләриндә таныш олдуғу чисмләрин әсас хассәләрини әкс етдирән гаврајыш сурәтләринә чеврилирләр. Бу ади тәфәккүр формасы үчүн ушағын гаршысына чыхан јени мәсәләләр һәлли заманы белә хассәләрдән истифадә етмәк үчүн зәмин јарадыр. Һәјатынын биринчи илинин сон ајларындан башлајараг артыг ушаглар, тәфәккүр фәалијјәтинә, јә'ни чисимләр вә онларын хассәләри арасында садә әлагә вә мүнасибәтләр јаранмасына әсасланан һәрәкәтләр көстәрмәјә габил олурлар.

Лоран (0, 10, 16) мәгсәд објекти илә гојулан чисм арасында һәгиги мүнасибәт јарадыр вә нәтичәдә бу имкандан истифадә едәрәк сонунчуну јанына чәкир... Мән өз саатымы бөјүк гырмызы балыш үзәринә гојурам вә ону ушағын дүз габағына чәкирәм. Лоран сааты бирдән-бирә көтүрмәјә чәһд едир, лакин бачармыр, сонра балышдан јапышыр, өзүнә доғру чәкир (Ж. Пиаженин мүшаһидәләриндән).

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, чағалыг дөврүнүн сонунда ушағын һәрәкәт вә фәалијјәтләринин јашлыларын тәшкил етмәси әсасында ушагда әһатә олундуғу аләм һаггында илк тәсәввүрләр топланыр, бу әсасда онларда садә гаврајыш вә тәфәккүр формалары мејдана кәлир. Бунлар да һәмин аләмдә истигамәт алмаға вә ичтимаи тәчрүбәләрин мүхтәлиф нөвләрини көрпәлик дөврүндә мәнимсәмәјә кечид үчүн зәмин јаранмасына имкан верир.

Бүтүн бунларла јанашы ону да гејд етмәк лазымдыр ки, чағалыг дөврүндә ушагларын һамысы ејни физиоложи вә психоложи хассәләрә малик олмурлар. Һәтта јени доғулан ушагларын чәкиләри, бојларынын узунлуглары мүхтәлиф олур. Ушаглар дүнјаја кәлдикдән сонра онларын јашадығы шәраит, онлара хидмәт едән аилә, харичдән вә дахилдән тә'сир едән гычыгландырычылар мүхтәлиф олдуғундан онларын физики вә психи инкишафлары арасында да мүхтәлиф фәрг олур. Беләликлә, чағаларын араларында инкишаф просесиндә фәрди фәргләр јаранмыш олур (бу барәдә јухарыда әтрафлы данышылыр).

Чағалар арасында јаранан фәрди фәргләр һәм тәбии, һәм дә ичтимаи мүһитдән асылыдыр. Тәбии мүһит, јухарыда дејилдији кими, мүхтәлиф чоғрафи шәраитдән ибарәтдир. Јер күрәсинин һәр тәрәфиндә иглим, биткиләр, чоғрафи шәраит ејни дејилдир, мүхтәлифдир. Бу мүхтәлиф шәраитин тә'сири дә мүхтәлиф олачагдыр. Ушагларын шималда дәниз кәнарында, исти сәһрада вә даһа мө'тәдил иглим шәраитиндә јашајанлары вардыр. Бу чүр мүхтәлиф иглим шәраитиндә јашајан ушагларын организмләриндә кедән маддәләр мүбадиләси ејни ола билмәз. Бу да онларын физики инкишафларында фәрди фәргләрин јаранмасына билаваситә сәбәб олур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мүһит чағанын инкишафына билаваситә дејил, билваситә тә'сир көстәрир. Бу о демәкдир ки, тәбии мүһит ушағын формалашмасында лагејд гала билмәз. Тәбии мүһит ушағын психикасынын инкишафына, онда

фәрди фәргләрин јаранмасына һәјат тәрзи, јашлы адамларын әмәји васитәсилә тә'сир көстәрир.

Ичтимаи мүһит ушағын инкишафында фәрди фәргләрин јаранмасына там әсаслы сурәтдә тә'сир көстәрир. Ичтимаи мүһит чоғрафи мүһит кими јекнәсәг вә сабит дејилдир. О, чох мүрәккәб, дәјишән вә мүхтәлифдир. Јухарыда дејилдији кими ушағын јашадығы мүһит бир дејил, бир нечә зонаја бөлүнүр. Ән јахын зона аилә мүһити, ән кениш зона исә, тәрбијәчиләрдир. Лап аиләдә дә бу тәрбијәчиләр ејни, ваһид тәрбијә системи үзрә һәрәкәт етмирләр, һәрә өз чағасыны истәдији кими тәрбијә едир вә аиләдә мөвчуд олан хүсусијјәтләри она верир. Беләликлә, гејд етмәк лазымдыр ки, чағалыг дөврүнүн сонунда ушаглар арасында фәрди фәргин мөвчуд олмасы онларын һәм физики, һәм дә психи һәрәкәтләриндә өзүнү ајдын көстәрир.

ӘДӘБИЈЈАТ

К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри 3-чү чилд.

В. И. Ленин. «Материализм вә емприокритисизм». Бакы, 1968.

В. И. Ленин. Әсәрләри 38-чи чилд.

А. А. Люблинская. «Детская психология», «Просвещение», 1971.

А. А. Люблинская. Воспитателю о развитии ребенка, «Просвещение», М. 1972.

А. А. Люблинская. Опыт построения метода диагностики умственного развития детей. «Советская педагогика», 1976, № 6.

Н. А. Бернштейн. Методы научного исследования в психологии обучения, «Вопросы психологии», 1966, № 1.

З. И. Калмыкова. Методы составления и проверки тестов, «Вопросы психологии», 1968, № 1.

Восприятие и действие под. ред. А. В. Запорожца, «Просвешение», М. 1967.

А. Валлон. Психическое развитие ребенка. «Просвещение». М., 1967.

В. С. Мухина. «Психология дошкольника», «Просвещение», М., 1975.

Н. А. Менчинская. Развитие психики ребенка, дневник матери, Изд. АПН, 1957.

А. Н. Леонтьев. Проблема развития психики, изд. Московского Университета. 1972.

Я. А. Пономарев. Знание, мышление и умственное развитие, М., «Просвещение», 1967.

И. П. Павлов. Полное собран. соч. 2-ое изд. Т. III, кн. 2. М.—Л., изд. АН СССР, 1951.

Развитие восприятия в раннем и дошкольном детстве. Под. ред. А. В. Запорожца и М. И. Лисиной «Просвещение», М., 1967.

И. М. Сеченов. Избранные произведения, Гос. учебно-педаг. изд. Минпроса РСФСР, М., 1953.

Хрестоматия по ощущению и восприятию, Под. ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. Б. Михолевской, изд. Московского Университета, 1975.

М. Г. Ярошевский. Психология в XX столетии, изд. полит. литературы, М., 1974.

А. В. Петровский. История советской психологии, «Просвещение», М., 1967.

МҮНДӘРИЧАТ

ЗАКАРИЯ МАМЕД ОГЛЫ МЕХТИЗАДЕ

ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

(Учебное пособие)

I часть

(На азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору: **Е. А. Әһмәдов.**
Корректору **Р. Әлијева.**

Јығылмаға верилмиш 26. 4. 1982-*чи ил.* Чапа *имзаланмыш* 30. 9. 1982-*чи ил.*
Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$. Учот нәшр вәрәги 5. Чап вәрәги 5,75.
Сифариш 398. Тиражы 500. Гијмәти 50 гәп.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәтбәәси. Бакы, Ү. Һаҹыбәјов күчәси, **34.**

50 гэп.